

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΚΡΗΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1. Η ΑΠΑΡΝΗΜΕΝΗ ΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ

Πρώτος, όσο ξέρω, ο Κρουμπάχερ επέστησε την προσοχή σ' ένα σύντομο κρητικό ποίημα (18 όμοιοκατάληκτοι 15σύλλαβοι) στον κώδ. Baroccianus 216 της Βοδληϊανής Βιβλιοθήκης¹, που είναι το παράπονο μιας απαρνημένης κόρης από τα Χανιά. Το ποίημα εξέδωσε ύστερα, από αντίγραφο καμωμένο από τον Σίμ. Μενάρδο, ο Ν. Γ. Πολίτης σ' ένα βραχύβιο και σπάνιο σήμερα να βρεθῆ περιοδικό². Ἡ ἔκδοση, ἀπὸ λάθη προφανῶς τοῦ ἀντιγράφου, δὲν εἶναι ἱκανοποιητικὴ καὶ εἶναι καὶ δυσπρόσιτη στοὺς μελετητές. Γι' αὐτὸ πολὺ καλὰ ἔκαμε ὁ Gareth Morgan στὴν ἐνδιαφέρουσα μελέτη του Three Cretan Manuscripts³ νὰ ξαναδημοσιεύσῃ τὸ ποίημα, συνοδεύοντάς το μὲ λίγες παρατηρήσεις. Ἡ ἔκδοση αὐτὴ ἀποδίδει τὸ κείμενο πολὺ πιστότερα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν, ὥστόσο κι' αὐτὴ, νομίζω, ὑστερεῖ σὲ μερικὰ σημεῖα. Γι' αὐτό, κι' ἐπειδὴ τὸ κείμενο μὲ τὶς ἀλλεπάλληλες διαγραφές, κυρίως στοὺς στ. 11 - 14, εἶναι ἀρκετὰ μπλεγμένο, προτίμησα νὰ δώσω ἐδῶ ξανά ὅλο τὸ ποίημα σὲ καινούργια ἔκδοση, καὶ μάλιστα σὲ διπλὴ μορφή, πρῶτα σὲ μιὰ πιστὴ μεταγραφὴ τοῦ χειρογράφου, κι' ὕστερα σὲ φιλολογικὴ ἔκδοση τοῦ ὀριστικοῦ κειμένου, μετὰ τὶς διαγραφές.

Στὴ μεταγραφὴ οἱ διαγραφές δηλώνονται μὲ διπλὲς ἀγκύλες [ ], οἱ προσθήκες πάνω ἀπὸ τὴ γραμμὴ μπαίνουν εἴτε ἀνάμεσα σὲ δυὸ τόνους ` ` , εἴτε τυπώνονται κι' ἐδῶ πάνω ἀπὸ τὴ γραμμὴ μὲ μικρότερα στοιχεῖα. Τὸ χφ γράφει τὸ κάθε δί-στιχο σὲ μιὰ ἀράδα πέρα ὡς πέρα· χῶρισα κανονικὰ τοὺς στίχους. Στὸ ὑπόμνημα τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ κειμένου: m¹, m² σημαίνει πρῶτο χέρι, δεῦτερο χέρι, δηλ. πρώτη γραφὴ καὶ μεταγενέστερη διόρθωση ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ, del (delevit) = διέγραψε, s. l. (super lineam) = πάνω ἀπὸ τὴν ἀράδα.

Σημειῶνω ἐδῶ τὰ σημεῖα ὅπου τὸ κείμενό μου διαφέρει ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Morgan: στ. 4 τούτιφ: τίνων 5 νά 'ν': νά 'ναι 8 ἀλλίμονον: ἀλίμονο 10 πόνον: πόνο 11 ὁ νέος: νέος 12 ὀπού 'χα: ὀπού 'χε || πάντ', ἐθάλλον: πάντως *...* || m¹ ὀψε: ἄψε 15 νά βρω: νά σύρω 16 καὶ καλὰ: τὸ καλόν.

Οἱ ἀναγνώσεις μου στηρίζονται σὲ φωτογραφικὸ ἀντίτυπο ποὺ εἶχα ζητήσει πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια ἀπὸ τὴν Βοδληϊανὴ Βιβλιοθήκη.

¹) Gesch. Byz. Literatur, München 1897, σελ. 814 (341, 8). Ἑλλην. μετὰφρ. Γ. Σωτηριάδου, τόμ. Γ' σελ. 60 - 61.

²) Ν. Γ. Πολίτου, Ἀνέκδοτον κρητικὸν ποίημα, περ. Κρητικὸς Λαὸς 1 (1909) 97 - 99.

³) Κρητικὰ Χρονικὰ Η' (1954) 67 καὶ 71.

ΜΕΤΑΓΡΑΦΗ

f Ἀλλέμωνον ἢ τάλαινα, πῶς ἄρξωμαι τοῦ λόγου·
 τῆς τύχης μου τῆς πονηρᾶς τὸ πᾶν εἰπεῖν καθόλου·
 τίς μου τὴν θλίψιν ἐξελεῖ, τίνος αὐτὸ θαρρέσω·
 καὶ τίς ἀκοῦσαι δύναται· καὶ τούτῳ μὲν ἀρέσω·
 τὴν φλόγα τὴν πολλὴν πυρᾶν, τὴν ἔχει ἢ καρδιά μου· 5
 τίς γὰρ τὴν σβέσει δυνηθεῖ· καὶ γὰρ νάν[ε] παρηγορία μου·
 τίς γὰρ γαιτρεύσει τὴν πληγὴν, τὴν ἔχω ἀπαιτός μου·
 τὴν μῶδωκεν ἀλίμονον, καὶ σφαξε τὰ ἐντός μου·
 οὐ[κοῖ] δὲν ἤξεύρω ἢ καὶ ζῶ ἢ ζωντανῇ [οὐ] δὲν ἤμαι·
 ἀπὸ τὸν πόνον τὸν πολὺν δὲ ξεύρω πόθεν κεῖμαι· 10
 πληγὴν μεγάλην μ[.] ὄδωκεν, νέος [τινὰς ὀποῦδα]
 ὀποῦχα πάντα μετ' ἐμοῦ, καὶ τοῦτον πάντ' ἐθάλλον
 [ὄψ' ἐκάλ' σφάζομαι] λοιπόν, εἰς τῶν χανίων τὴν σούδα
 δώδεκα μέρες [γίνονται] ἀφ' οὗ [πληγώθη] ὄλη·
 ἀριθμῶ κείνος οὐκ ἤλθεν·
 καὶ φαίνεται
 εἰς τὸ [οἶκον] ἠοπίειν τὸ ἐμόν· [οὐκ ἔρημον] καὶ ἀπῆλθεν
 [καρδίαν καὶ τὴν κεφαλὴν καὶ τὰ νεφρᾶ]
 πορεύσομαι λοιπόν ἐγὼ· ἐκείνον γὰρ [ε]υρῶ τόρα, 15
 καὶ
 νάρθη σὸ σπήτη [τὸ] καλά· εἰς τῶν χανίων τὴν χῶραν·
 καὶ [δ] γὰρ δὴ τοῦτον γὰρ μεμφθῶ· καὶ γὰρ κατηγορήσω·
 εἰς ἃ μοι κάμνει ὁ ἄθλιος· καὶ γὰρ τὸν ὄνειδύσω·

ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Ἀλέμονον ἢ τάλαινα, πῶς ἄρξωμαι τοῦ λόγου,
 τῆς τύχης μου τῆς πονηρᾶς τὸ πᾶν εἰπεῖν καθ' ὅλου·
 Τίς μου τὴν θλίψιν ἐξελεῖ, τίνος αὐτὸ θαρρέσω,
 καὶ τίς ἀκοῦσαι δύναται, καὶ τούτῳ μὲν ἀρέσω·
 Τὴν φλόγα, τὴν πολλὴν πυρᾶν, τὴν ἔχει ἢ καρδιά μου, 5
 τίς γὰρ τὴν σβέσει δυνηθεῖ καὶ γὰρ ν' παρηγορία μου·
 Τίς γὰρ γαιτρεύσει τὴν πληγὴν, τὴν ἔχω ἀπαιτός μου,
 τὴν μῶδωκεν, ἀλίμονον, καὶ ἔσφαξε τὰ ἐντός μου·
 Οὐδὲν ἤξεύρω ἢ καὶ ζῶ ἢ ζωντανῇ δὲν εἶμαι·
 ἀπὸ τὸν πόνον τὸν πολὺν δὲν ξεύρω πόθεν κεῖμαι. 10
 Πληγὴν μεγάλην μῶδωκεν ὁ νέος ὀποῦ ἡγάπων,
 ὀποῦ χα πάντα μετ' ἐμοῦ, καὶ τοῦτον πάντ' ἐθάλλον.
 Δώδεκα μέρες ἀριθμῶ, ἀφ' οὗ κείνος οὐκ ἤλθεν
 εἰς τὸ ἠοπίειν τὸ ἐμόν, καὶ φαίνεται καὶ ἀπῆλθεν.

Πορεύσομαι λοιπόν ἐγὼ ἐκείνον νὰ βρῶ τῶρα, 15
 νὰ ῥθῃ στὸ σπίτι καὶ καλὰ, εἰς τῶν Χανίων τὴν χῶρα,
 καὶ νὰ ἴδω τοῦτον νὰ μεμφθῶ καὶ νὰ κατηγορήσω
 εἰς ἃ μοὶ κάμνει ὁ ἄθλιος, καὶ νὰ τὸν δνειδίσω.

5 καρδιά 6 m¹ νάνε, m² καὶ s. l., del s || παρηγορία 7 ἔχω : ἔχ' ὁ
 Σπαννάκης 8 καὶ σφαῖς 9 m¹ οὐκ οἴ<βα>, m² del. κοῖ || m¹ οὐδὲν ἤμαι,
 m² del. οὐ 11 m¹ ἴσως μοῦδωκεν || m² νέος ἰνας ὀποῦδα 12 ἐθάλλον ἐξα:-
 ρετικὰ δυσανάγνωστο καὶ ἀμφίβολο· ἀνέγνωσε Κεψωμένος m¹ ὄψε καὶ σφάζομαι
 λοιπόν, εἰς τῶν χανίων τὴν σοῦδα (del. ὄψε καὶ σφάζομαι) 13 - 14 m¹ δώ-
 δεκα μέρες γίνονται ἀφοῦ πληγώθην ὀλη | καρδίαν καὶ τὴν κεφαλὴν καὶ τὰ νεφρά
 14 m² ἔγραψε ἀρχικὰ εἰς τὸ οἶκον, del. οἶκον || m² ἔγραψε ἀρχικὰ στὴν ἔρημον
 ἀπῆλθεν, del. στὴν ἔρημον, s. l. καὶ φαίνεται καὶ 15 m¹ ευρῶ, del s 16
 m¹ σπήτη τὸ <ἐμὸν?>, del. τὸ || χῶραν 17 m¹ καὶ δ<ῶ>, del. δ 18 καὶ s.
 l. m².

Ὅπως σωστά παρατήρησαν καὶ οἱ δύο ἐκδότες, τὸ ποίημα εἶναι
 αὐτόγραφο καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὶς τόσες διαγραφές. Καὶ εἶναι σίγου-
 ρα κρητικὸ, ἀφοῦ ἀναφέρεται ρητὰ ἢ σοῦδα (m¹) ἢ ἡ χῶρα (m¹) τῶν
 Χανίων, ὅσο καὶ ἂν ἡ λογιότερη γλῶσσα του δὲν παρέχει καθαρὰ κρη-
 τικὰ στοιχεῖα· οἱ τύποι μὲν (4) καὶ ἰσπίτιν (14), γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ
 G. Morgan ἀναρωτιέται μήπως εἶναι κυπριώτικοι, ὀφείλονται, νομί-
 ζω, περισσότερο σὲ ἀρχαϊσμὸ τοῦ ποιητῆ. Σὲ ἀρχαϊσμὸ θὰ ὀφείλεται
 ἴσως καὶ ὁ τύπος ἀλέμονον τοῦ στ. 1, πρβ. ὅμως στ. 8 ἀλίμονον.

Τὸ ποίημα μπορεῖ νὰ διαιρεθῆ σὲ τρεῖς ἐνότητες: 1 - 8, 9 - 12,
 13 - 18. Στους ὀχτῶ πρώτους στίχους ἢ ἀπαρνημένη κόρη (κιόλας ἀπὸ
 τὸν πρῶτο στίχο, ἢ ἰάλαινα, γίνεται φανερὸ πὼς πρόκειται γιὰ γυναι-
 κά) ρωτᾷ ποῖος μπορεῖ νὰ γιαιτρέψῃ τὸν πόνο της. Στὴ δεύτερη ἐνό-
 τητα (9 - 12) ξεκαθαρίζει ὅτι ἡ «πληγὴ» αὐτὴ εἶναι ἐρωτικὴ καὶ τῆς
 τὴν ἔδωσε ὁ νέος πού τόσο ἀγαποῦσε. Δώδεκα μέρες εἶναι πού τὴν
 ἔχει ἐγκαταλείψει (13 - 18), ἀλλὰ τώρα ἀποφασίζει νὰ πάῃ νὰ τὸν βρῆ,
 νὰ τὸν γυρίσῃ στὸ σπίτι της στὰ Χανιά καὶ νὰ τοῦ πῆ τὰ παράπονά
 της.

Στὸν στ. 3 - 4 ἡ ἐκφραση εἶναι κάπως βεβιασμένη, τὸ νόημα ὅμως,
 ἀδέξια ἐκφρασμένο ἀπὸ τὸν ποιητῆ, εἶναι περίπου: σὲ ποιόν νὰ ἔχω
 τὸ θάρρος νὰ πῶ τὸν πόνο μου; — κι' ἂν τυχὸν τὸν πῶ σὲ κάποιον κι'
 αὐτὸς μὲ κατακρίνῃ; Στ. 6 ὡς ὑποκείμενο τοῦ νὰ ἴν' παρηγοριά μου
 πρέπει νὰ νοηθῆ ὅχι ὁ κάποιος (τίς) πού θὰ σήσῃ τὴ φλόγα τῆς καρ-
 διαῆς της, ἀλλὰ τὸ γεγονὸς αὐτό, δηλ. τὸ σήσιμο τῆς φωτιάς. Στ. 7
 ἔχω ἀπατός μου· εὐστοχώτατη ἢ διόρθωση (μᾶλλον ὀρθὴ ἀνάγνωση)
 πού μοῦ προτείνει σὲ φιλικὸ γράμμα ὁ κ. Στέργιος Σπαννάκης καὶ πού
 τὴ δέχτηκα στὸ κείμενο: τὴν ἔχ' ὁ ἀπατός μου (διάβαξε: ἔχει_ὁ)

«ὁ ἀπατός μου» = ὁ ἑαυτός μου, μπορεῖ νὰ λεχθῆ καὶ γιὰ ἄντρα καὶ γιὰ γυναῖκα· πρβ. «ὁ ἀπατός τῆ τῆ φταίει». Στ. 9 θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ γράψῃ εἰ καὶ ζῶ, προτιμότερη ὅμως ἢ ἐπανάληψη τοῦ διαξευκτικοῦ ἦ (ἄλλωστε τὸ χφ γενικὰ δὲν ἔχει ἀνορθογραφίες). Στ. 10 πόθεν = ἀπλὰ «ποῦ» καὶ ὄχι «ἀπὸ ποῦ»: δὲν ξέρω ποῦ βρίσκομαι. Στ. 12 ἡ γραφὴ ὀπού 'χα ἀσφαλῆς· ὁ Morgan, ποῦ γράφει ὀπού 'χε, θὰ διάβασε, νομίζω, ὀπού 'χαι, ἀλλὰ τὸ τελευταῖο γράμμα δὲν εἶναι ι, ἀλλὰ ὀξεία ἀπὸ τὴν παρακάτω ἀράδα. Μὲ τὸ ὀπού 'χα εὐοδώνεται ἀπόλυτα καὶ τὸ νόημα· δὲν ξέρω πῶς θὰ ἐρμηνεύσαμε μὲ τὴ γραφὴ ὀπού 'χε. Ἀσφαλῆς εἶναι νομίζω καὶ ἡ ἀνάγνωσις τοῦ διαγεγραμμένου ὀψὲ τῆς πρώτης γραφῆς (ὁ Morgan ἄψε), μὲ διασκελισμὸ ἀνάμεσα στοὺς δύο στίχους (νέος τινὰς ὀπού 'θα ὀψὲ, καὶ σφάζομαι κτλ.) — διασκελισμὸς γίνεται καὶ στοὺς στ. 13 καὶ 11. Ἡ ἀντίφασις ἀνάμεσα στὸ ὀψὲ αὐτὸ καὶ στὸ δώδεκα μέρους τοῦ ἐπόμενου στίχου ἴσως νὰ ὀδηγήσῃ τὸν ποιητὴ νὰ διορθώσῃ τοὺς στ. 11 - 12. Τὸ ἐθάλλον τοῦ τέλους τοῦ στίχου ὀφείλεται σὲ ἐπιτυχητὴ ἀνάγνωσις τοῦ συναδέλφου Στ. Καψωμένου (ἐντελῶς ξεθωριασμένο στὸ χειρόγραφο). Ὁ παρατονισμὸς (ἐθάλλον - ἐθάλλον) δὲν εἶναι ἀταίριαστος μὲ τὴν ἐν γένει ἐκφραστικὴ δυσκαμψία τοῦ ποιητῆ καὶ τοὺς ἄλλους, μικρότερους ἢ μεγαλύτερους, γλωσσικοὺς βιασμοὺς ποὺ παρατηροῦμε. Στ. 15 νομίζω πῶς φαίνεται καθαρὰ στὸ χφ ὅτι ὁ ποιητὴς εἶχε γράψῃ ἀρχικὰ νὰ εἶρω καὶ ὕστερα διέγραψε τὸ ε (καὶ ὁ Ν. Γ. Πολίτης: ναῦρω ἢ περισπωμένη ὅμως στὸ ω εἶναι σίγουρη) ἐσφαλμένα ὁ Morgan νὰ σύρω. Καὶ δὲν καταλαβαίνω γιατί θεωρεῖ τὴ γραφὴ αὐτὴ πλησιέστερη πρὸς τὸ κείμενο τοῦ Θεοκρίτου (βλ. παρακάτω) ἀπὸ τὴ γραφὴ ναῦρω.

Τὸ περιεχόμενο τοῦ κώδ. Barocc. 216 εἶναι θεολογικό, χωρὶς καμιά σχέση μὲ τὸ ποίημα. Ὡστόσο ὁ Morgan μᾶς πληροφορεῖ πῶς μὲ τὸ ἴδιο χέρι ποῦ ἔγραψε τὸ ποίημα ἔχουν γραφτῆ καὶ τέσσερα τετράδια τοῦ κώδικος, τὰ ὁποῖα, μὲ βᾶσις τὸ ὑδάτινο σημεῖο, τὰ χρονολογεῖ στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 16^{ου} αἰώνα. Αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἡ χρονολογία τοῦ ποιήματος, ἀφοῦ δὲν πρόκειται γιὰ μεταγενέστερη ὀλίγη ἀσχετῆ, προσθήκη. Ἄλλωστε καὶ ἀπὸ ἐσωτερικοὺς (γλωσσικοὺς κ. ἄ.) λόγους, στὰ ἴδια χρόνια θὰ χρονολογούσαμε τὸ ποίημα, κοντὰ στὸν Χοῦμνο, τὸν Σαχλίκη καὶ τὸν Μπεργαδῆ.

Τὸ ποίημα δὲν εἶναι βέβαια κανένα ποιητικὸ ἀριστούργημα, ὥστόσο δὲν εἶναι καὶ τόσο ἀνάξιον, ὅπως τὸ ἔκριναν καὶ οἱ δύο ἐκδότες. Παρ' ὅλο ποῦ εἶναι αὐτόγραφο, δὲν νομίζω ὅμως πῶς ἐκφράζει τὸν καημὸ μιᾶς πραγματικῆς ἀπαρνημένης. Μὲ θαυμαστὴ φιλολογικὴ δξῆνοια ὁ Ν. Γ. Πολίτης ἐσημείωσε τίς καταπληκτικὲς ἀναλογίαις ποὺ παρουσιάζουν ὀρισμένοι στίχοι μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ Β' εἰδυλλίου τοῦ Θεοκρίτου:

*Πᾶ μοι ται δάφναι; φέρε, Θεστυλί. πᾶ δὲ τὰ φίλτρα;
 σιέφον τὰν κελέβαν φοινικέω οἶος ἄώτω,
 ὡς τὸν ἐμὸν βαρὸν εὖντα φίλον καταδήσομαι ἄνδρα,
 ὅς μοι δωδεκαταῖος ἄφ' ὧ τάλας οὐδὲ ποθίκει,
 οὐδ' ἔγνω πότερον τεθνάκαμες ἢ ζοοὶ εἰμές, 5
 οὐδὲ θύρας ἄραξεν ἀνάροισι. ἦ ὅα οἱ ἀλλᾶ
 ᾄχει' ἔχων ὁ τ' Ἔρωσ ταχινὰς φρένας ἄ τ' Ἀφροδίτα.
 βασεῦμαι ποτὶ τὰν Τιμαγήτιο παλαίστραν
 αὔροισι, ὡς τιν ἴδω, καὶ μέμφομαι οἶά με ποιεῖ.*

Τις ὁμοιότητες παραδέχεται καὶ ὁ Gareth Morgan, θεωρεῖ μάλιστα, ὅπως εἶδαμε, πὼς ἡ ἀνάγνωσή του στὸν στίχο 15 νὰ σύρω (βλ. παραπάνω) «κάνει ἀκόμη πιὸ ἰσχυρὴ τὴν ὑπόθεση, ὅσοδήποτε κι' ἂν φαίνεται τοῦτο περίεργο, ὅτι ὁ ποιητὴς εἶχε στὸ νοῦ του τὸν Θεόκριτο, κι' ἀκόμη ὅτι πιθανὸν τὸ ποίημα νὰ εἶναι μιὰ δοκιμὴ διασκευῆς ὄλου τοῦ εἰδυλλίου».

Ὁ Ν. Γ. Πολίτης θεώρησε τὴν ὁμοιότητα μὲ τὸ εἰδύλλιο τοῦ Θεοκρίτου μᾶλλον συμπτωματικὴ, «ἂν καὶ ἔκ τινων λέξεων [τοῦ ποιήματος] ἡδύνατό τις νὰ συναγάγῃ, ὅτι δὲν ἦτο [ἡ ἐγκαταλειφθεῖσα Κρήσσα] ἄμοιρος σχολικῆς μορφώσεως», καὶ εἶδε στὸ κρητικὸ ποίημα τὴν αὐθόρμητη ἔκφραση τοῦ ἐρωτικοῦ καημοῦ τῆς ἀπαρνημένης κόρης· οἱ ἀλλεπάλληλες διαγραφὰς καὶ διορθώσεις «καταδεικνύουν ὅποσον ἡγωνίσθη ἢ δυστυχῆς, χωρὶς νὰ καταπαλαίση τὰς δυσχερεῖας τοῦ μέτρου καὶ τῆς ρίμας». «Τὸ ἔργον τῆς δὲν εἶναι ἔργον ποιητρίας, ἀλλ' ἔργον μᾶλλον ἐρώσεως γυναικός, μονολογούσης, ἐκχεούσης τὸν πόνον αὐτῆς καὶ τοὺς ἐνδομύχους στοχασμοὺς εἰς φράσεις ἀσυναρτήτους, τὰς ὁποίας οὐδεὶς ἄλλος πλὴν μόνον ἴσως τοῦ ἐρωμένου ἔμελλε ν' ἀκούσῃ ἢ ν' ἀναγνώσῃ».

Οἱ ἀπόψεις γιὰ τὴν κρητικὴ λογοτεχνία ἔχουν ἀλλάξει πολὺ στὰ 50 χρόνια ποὺ μεσολάβησαν ἀπὸ τὴν πρώτη δημοσίευση. Σήμερα δὲν πιστεύουμε πιά πὼς ἡ κρητικὴ λογοτεχνία εἶναι λαϊκὴ, παρ' ὅλη τὴ λαϊκὴ τῆς γλώσσα· εἶναι ποίηση ἔντεχνη, δημιουργημένη μὲ σαφῆ καλλιτεχνικὴ βούληση ἀπὸ προσωπικοὺς ποιητὲς· σήμερα ἀκόμη ἔχουμε

*) Βλ. Λίνου Πολίτη, Θέματα τῆς λογοτεχνίας μας (Ἀθ. 1947) 61, 96. Τοῦ ἴδιου, Λογοτεχνία νεοελληνικὴ καὶ λογοτεχνία εὐρωπαϊκὴ (Ἀθ. 1949). Εἰσαγωγὴ στὸν Ἑρωτόκριτο, Ἑκδοτ. Οἶκος Γ. Παπαδημητρίου (Ἀθ. 1952). Στ. Ἀλεξίου, Ἡ κρητικὴ λογοτεχνία καὶ ἡ ἐποχὴ τῆς, Κρητ. Χρον. Η' (1954) 76-108. Ἀντίθετα: Ε. Κριάρης, Ὁ λαϊκότερος χαρακτήρας τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, αὐτ. Ζ' (1953) 298-314. Βλ. τελευταία καὶ Μάρθας Ἀποστόλου Μολιέρος καὶ κρητικὸ θέατρο, αὐτ. ΙΑ' (1957) 170.

μελετήσει τις ἐπιδράσεις πού δέχτηκαν οἱ ποιητὲς αὐτοὶ ἀπὸ τῆ σύγχρονη τους δυτική (περισσότερο ἰταλική) ποίηση καὶ πὼς ἐχώνεψαν δημιουργικά τις ἐπιδράσεις αὐτές. Δὲν νομίζω πὼς τὸ ποίημα εἶναι τὸ αὐθόρμητο ξεχείλισμα τοῦ παράπονου μιᾶς ἀπαρνημένης κόρης· εἶναι ἔντεχνο δημιούργημα ἐνὸς λόγιου ποιητῆ, πού ἦταν σύγχρονα καὶ ἀντιγραφέας χειρογράφων θεολογικῶν καὶ φιλολογικῶν ἔργων· ἐνὸς ἐκπρόσωπου τῆς Ἐναγέννησης καὶ τοῦ «οὐμανισμού» πού ἔχει κατακτήσει γύρω στὰ 1500 τὴν Κρήτη. Νομίζω μάλιστα πὼς ἔχουμε νὰ κάμουμε μὲ μιὰ συνειδητὴ προσπάθεια διασκευῆς τοῦ Β' εἰδύλλiou τοῦ Θεοκρίτου· διασκευῆς καὶ ὄχι μετάφρασης, ἀκριδῶς ὅπως συνηθιζόταν στὰ χρόνια τῆς Ἐναγέννησης. Κάπου ἑκατὸ χρόνια δηλ. πρὶν ἀπὸ τὴ «Βοσκοπούλα» ἔχουμε μιὰ πρώτη προσπάθεια, πού ἔμεινε ὅμως ἀτελής, νὰ γραφτῆ ἓνα «εἰδύλλιο», σὰν τὰ τόσα ὅμοια πού γράφονταν στὴν Ἰταλία (λατινικά πρῶτα, ἰταλικά ὕστερῶτερα), μὲ πρότυπο τὸ Β' εἰδύλλιο τοῦ Θεοκρίτου (ἢ τουλάχιστον τοὺς πρώτους στίχους του) καὶ μὲ συνειδητὴ προσαρμογὴ στὴ σύγχρονη ζωὴ (εἰς τῶν Χανίων τὴν χώραν). Ἀπὸ μιὰ τέτοια ἀποψη τὸ μικρὸ ποίημα τοῦ κώδικα Βαροτσι παίρνει κάποια ἰδιαίτερη σημασία.

2. Η «ΦΥΛΛΑΔΑ ΤΟΥ ΓΑΪΔΑΡΟΥ»

Στὰ Κρητικά Χρονικά Θ' (1955) 81 - 118 ὁ κ. Λευτέρης Ἀλεξίου μᾶς ἔδωσε μιὰ καινούργια ἔκδοση τῆς «Φυλλάδας τοῦ Γαϊδάρου», τοῦ χαριτωμένου αὐτοῦ καὶ ἀσφαλῶς κρητικοῦ ἔργου, πού εἶχε τόση διάδοση στὸ λαὸ ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια. Προτάσσεται μιὰ εἰσαγωγὴ, ὅπου ἐξετάζονται τὰ ζητήματα τῆς καταγωγῆς καὶ μὲ σίγουρο αἰσθητικό κριτήριο ἀξιολογεῖται τὸ ἔργο, καὶ ἔπονται κριτικο - ερμηνευτικά σημεῖωματα καὶ γλωσσάριο. Ἔτσι ἡ καινούργια ἔκδοση φαίνεται, ἐξωτερικὰ τουλάχιστο, ν' ἀνταποκρίνεται πρὸς τις ἀπαιτήσεις πού ἔχουμε σήμερα ἀπὸ μιὰ νέα φιλολογικὴ ἔκδοση ἐνὸς νεοελληνικοῦ κειμένου. Δυστυχῶς ὅμως ἡ ἐξωτερικὴ αὐτὴ ἐντύπωση δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα.

Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐπείγοντα «desiderata» τῆς νεοελληνικῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία ἡ ἐπανέκδοση τῶν παλαιότερων κειμένων. Μὲ μιὰ βασικὴ ὅμως προϋπόθεση: πὼς οἱ ἐπανεκδόσεις αὐτές θὰ στηριχθοῦν κάθε φορὰ στὴν καλύτερη φιλολογικὴ παράδοση, στὴν καλύτερη δηλ. πηγὴ μὲ τὴν ὁποία μᾶς ἔχει παραδοθῆ τὸ κείμενο. Καὶ στὴν περίπτωσή τῆς «Φυλλάδας τοῦ Γαϊδάρου» δὲν ὑπῆρχε καμιὰ ἀμφιβολία: τὴν καλύτερη πηγὴ ἀντιπροσωπεύει ἡ πρώτη βενετικὴ ἔκδοση τοῦ 1539 ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Stephano Da Sa-

bio. Ἀντίτυπο τῆς ἐκδόσεως ὑπάρχει στὴν Ἀμβρουσιανὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μιλάνου (Γ 89 sp. sup.) καὶ στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μονάχου (Raf. 467)¹. Ὡς συμπληρωματικὴ πηγὴ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ χρησιμοποιηθῆ καὶ ἡ δευτέρη βενετικὴ ἔκδοση. Ὅσο γιὰ τὶς μεταγενέστερες, αὐτές, ὅπως πάντα, δὲν εἶναι παρὰ ἀνατυπώσεις, ποὺ δὲν κάνουν ἄλλο πρὸς τὸ ἄλλοιοῦν σιγά - σιγά καὶ ἀυθαίρετα τὸ κείμενο.

Μὲ τὰ σημερινὰ μέσα οὔτε δύσκολο εἶναι πιά οὔτε δαπανηρὸ νὰ προμηθευτῆ κανεὶς ἀπὸ τὶς βιβλιοθηκῆς τοῦ ἐξωτερικοῦ μικροταινίες ἢ φωτογραφίες χειρογράφων ἢ σπάνιων ἐκδόσεων². Τέτοιες φωτογραφίες ἔπρεπε λοιπὸν πρῶτα - πρῶτα νὰ φροντίσῃ νὰ προμηθευτῆ ὁποῖος θὰ ἤθελε νὰ ἐπανεκδώσῃ φιλολογικὰ τὴ «Φυλλάδα τοῦ Γαϊδάρου», κι' ἐκεῖ νὰ στηρίξῃ τὴν ἔκδοσή του. Καὶ ἦταν ἀσφαλῶς ἀνάγκη νὰ ἐπανεκδοθῆ τὸ χαριτωμένο αὐτὸ καὶ ἀρκετὰ πρῶιμο κρητικὸ κείμενο, γιατί ἡ μόνη φιλολογικὴ ἔκδοση ποὺ διαθέτουμε σήμερα, τοῦ W. Wagner στὰ *Carmina Graeca Medii Aevi* (τοῦ 1874), στηριγμένη σὲ μιὰ ἐπανεκδοση ἀπὸ τὸν Jacob Grimm μιᾶς βενετικῆς ἐκδόσεως τοῦ 1832 καὶ σὲ μιὰ ἄλλη πολὺ νεώτερη βενετικὴ τοῦ 1871, δὲν εἶναι καθόλου ἱκανοποιητικὴ, μὲ πολλὰ κακὰ γράφει καὶ παραναγνώσεις στὸ κείμενο.

Ὁ κ. Α. Ἀλεξίου δὲν ἀκολούθησε δυστυχῶς τὴ μόνη σωστὴ καὶ καθόλου δύσκολη αὐτὴ μέθοδο. Γιὰ τὴν ἔκδοσή του στηρίχτηκε καὶ πάλι στὴν παλιὰ ἔκδοση τοῦ Wagner. Ἀλλὰ στὸ Μουσεῖο Ἑρακλείου, ἀνάμεσα στὰ κατάλοιπα τοῦ Στ. Ξανθοῦδίδη, βρῆκε κι' ἓν' ἀντίτυπο τῆς συλλογῆς τοῦ Wagner μὲ ἰδιόχειρα σημειώματα στὰ περιθώρια τοῦ Κρητικοῦ φιλόλογου, καὶ μὲ σημειωμένο δίπλα ἓνα Ξ ἢ ἓνα Μ. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ὁ ἐκδότης «δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ ἐξακριβώσῃ τί σημαίνει, μ' ὄλο ποὺ εἶχε γιὰ καιρὸ προσπαθῆσει κι' ἐρευνῆσει», καὶ χρειάστηκε ἡ ἐπέμβαση τοῦ κ. Μ. Μανούσκα, «περαστικοῦ ἀπὸ τὸ Ἑράκλειο», γιὰ νὰ βρεθῆ πῶς εἶναι «πολὺ πιθανὸ» νὰ φανερώσῃ τὶς γράφει τῆς πρώτης βενετικῆς ἐκδόσεως ἀπὸ τὸ ἀντίτυπο τοῦ Μ(ονάχου). Ὁ τόμος αὐτὸς τοῦ Wagner «μὲ τὶς σημειώσεις τοῦ Ξανθοῦδίδη, ἡ σύστασις τοῦ Wagner στοὺς Ἕλληνας νὰ ξαναμελετήσουν τὰ κείμενα καὶ ἡ ἐκτίμησις τοῦ ἐκδότη πρὸς τὴ Φυλλάδα»—«ἦταν τὰ κίνητρα τῆς ἀψέφασχός του νὰ καταπιαστῆ μ' αὐτὴ τὴν ἔκδοση». Κίνητρα ἀναμφισβήτητα εὐγενικά, ὅχι ὅμως καὶ ἀρκετὰ γιὰ ν' ἀντικαταστήσουν τὴ

¹) Βλ. Ἐ. Legrand, *Bibliographie hellénique des XVe et XVIe siècles* (Paris 1885), τόμ. 1, 234.

²) Στὸ Στοιχειώδες τῆς νέας ἑλληνικῆς φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης προσπαθῶ ν' ἀπκρισῶ ἓνα τέτοιο μικρὸ φωτογραφικὸ ἀρχειοπαλιότερων νεοελληνικῶν κειμένων, ποὺ εἶμαι πρόθυμος νὰ τὸ θέσω στὴ διάθεσι τῶν νεοελληνιστῶν.

βασική προϋπόθεση που αναφέραμε, να στηριχτή δηλ. ή καινούργια έκδοση στην πρώτη βενετική.

Τό Ξ ή Μ δηλώνει αναμφισβήτητα τή γραφή τής πρώτης αὐτῆς ἐκδόσεως, ἀπό τήν ὁποία ὁ ἀκαταπόνητος Ξανθουδίδης θά εἶχε ὑπόψη του φωτογραφία ἢ ἀντιβολή, γιά νά τή χρησιμοποιήσῃ ἴσως σέ ἐπανεκδοση τοῦ κειμένου. Ἔτσι τουλάχιστον παρῆχαν οἱ γραφές αὐτές ἕνα ὑποκατάστατο τῆς πρώτης ἐκδόσεως καί ὑποδείκνυαν τή σωστή γραφή (ἢ τουλάχιστο τή σωστή πηγῆ). Ἄλλά ὁ κ. Ἀλεξίου, ἴσως ἐπειδή δέν τό εἶχε καί γι' ἀπόλυτα σίγουρο, ἀλλά μόνο γιά «πολύ πιθανόν», δέν σεβάστηκε τίς γραφές αὐτές, ὅπου ἦταν βέβαιες ἀπό τή μαρτυρία τοῦ Ξανθουδίδα. Τίς περισσότερες φορές «προτιμᾶ», γιά τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο λόγο, τή γραφή τοῦ Wagner. Δέν ὑπάρχει ὅμως θέση γιά «προτίμηση». Οἱ γραφές τῆς πρώτης ἐκδόσεως (δηλ. ὅσες εἶναι σημειωμένες μέ τό Μ τοῦ Ξανθουδίδα) ἀποτελοῦν τήν (μόνη ἄλλωστε) παράδοση τοῦ κειμένου, καί αὐτήν εἴμαστε ὑποχρεωμένοι ν' ἀκολουθήσουμε. Οἱ γραφές τοῦ Wagner δέν ἀποτελοῦν πηγῆ· εἶναι ἀλλοιώσεις τοῦ κειμένου πού προήλθαν ἀπό τίς ἐπανειλημμένες ἀνατυπώσεις. Ἀκόμη καί στήν περίπτωση πού ἡ γραφή τοῦ Wagner μᾶς φαίνεται πιθανόν ὀμαλότερη ἢ δίνει καλύτερο νόημα, ἀκόμη καί στήν περίπτωση αὐτή δέν ἔχουμε τό δικαίωμα νά τήν προτιμήσουμε, ἐφ' ὅσον ἡ γραφή τῆς πρώτης ἐκδόσεως εἶναι ἱκανοποιητική. Καί φυσικά προτιμήσεις καθαρά ὑποκειμενικές δέν ἔχουν καμιᾶ ἀπολύτως δικαιολογία. Μόνο στήν περίπτωση (ἂν ὑπάρχει) πού ἡ γραφή τῆς α' ἐκδ. εἶναι φανερά σφαλερή ἢ δέν δίνει ἱκανοποιητικό νόημα, εἴμαστε ἀναγκασμένοι νά προχωρήσουμε σέ «διόρθωση», ὅχι πάλι νά «προτιμήσουμε» τή γραφή Wagner· καί ἂν ἡ γραφή Wagner εἶναι πραγματικά ἱκανοποιητική, θά τή δεχτοῦμε, ἀλλά πάντα σάν φιλολογική «διόρθωση», ὀφειλόμενη σέ κάποιον ἀπό τοὺς ἀνατυπωτές - ἐκδότες, πού θά σκόνταψε στό δύσκολο ἢ σφαλερῶ κείμενο τῆς α' ἐκδ.

Ὁ κ. Α. Ἀλεξίου ὅχι μόνο δέν ἔδωσε καμιᾶ σημασία στή μαρτυρία τοῦ Ξανθουδίδα γιά τήν α' ἐκδ. (τίς γραφές τίς σημειωμένες μέ Μ) καί προτίμησε τίς χειρότερες γραφές Wagner, ἀλλά προχώρησε πολύ περισσότερο καί «διόρθωσε» σέ πάρα πολλά σημεία τό κείμενο. Τίς διορθώσεις αὐτές τίς δηλώνει τίς περισσότερες φορές μέ ἀραιότερα στοιχεία, συχνά ὅμως καί δέν τίς δηλώνει καθόλου. Στό μεγαλύτερο ποσοστό ὅλες αὐτές οἱ διορθώσεις εἶναι αὐθαίρετες καί περιττές· τό κείμενο εἴτε ἀποκαθίσταται, μέ βάση τήν α' ἐκδ., πολύ καλύτερα ἀπ' ὅ,τι τό «διορθώνει» ὁ νέος ἐκδότης, εἴτε δέν ἔχει καμιᾶ ἀπολύτως ἀνάγκη ἀπό διορθωση.

Εἶναι ἀδύνατο ν' ἀναφέρουμε τίς ἀπειρες περιπτώσεις κακῶν ἀπο-

καταστάσεων και κακῶν διορθώσεων. Ἐνδεικτικὰ μόνο θ' ἀναφέρουμε μερικά χωρία α) ὅπου ἡ γραφή τῆς α' ἐκδ. ἀποκαθιστᾷ πέρα γὰ πέρα τὸ χωρίο, και β) ὅπου ἡ «διόρθωση» τοῦ ἐκδότη εἶναι ἄστοχη και περιττή. (Μὲ W σημειώνεται ἡ ἔκδοση Wagner, μὲ B ἡ πρώτη βενετική ἔκδοση).

α) Ἀποκατάσταση μὲ βίαση τῆ βενετική ἔκδοση

Στ. 21 ἀδύνειπεν ὁ γάδαρος W : ἀτύχειπεν B. Ὁ ἐκδ. «προτιμᾷ» τὸ ἀδύνειπε, μολονότι παρτηρεῖ πὼς ρῆμα ἀδυεύω δὲν ὑπάρχει σήμερα.

126 νὰ μᾶς διδάξῃς W : νὰ μᾶς διατάξῃς B. Κι' ἐδῶ ὁ ἐκδ. προτιμᾷ τῆ γραφῆ W, γιὰτὶ τὸ νὰ μᾶς διατάξῃς «δὲ λείει τίποτα».

192 βόδια και χοιρίδια W : βόδια μὲ τὰ χοιρίδια B. Ὁ ἐκδ. ξέρει τὸ βόδια μὲ τὰ χοιρίδια, ἀλλὰ παρτηρεῖ πὼς «ἂν και μετρικὰ καλύτερο, προτίμησα τὸ πρῶτο, σὺν πιδ σύμφωνο μὲ τὸ σύνολο». Γιὰτὶ εἶναι τὸ πρῶτο «πιδ σύμφωνο μὲ τὸ σύνολο» ὁμολογῶ πὼς δὲν καταλαβαίνω. Στὸν προηγούμενο στίχο ἔχουμε ἐπίσης πρόβια μὲ τὰ γίδια (W και B), πὸ ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς μὲ τὸ βόδια μὲ τὰ χοιρίδια τοῦ ἐπόμενου. Ἀλλὰ τὸν προηγούμενο αὐτὸν στίχο, πάλι δὲν ξέρω γιὰτὶ, ὁ ἐκδ. τὸν διορθώνει (σιωπηρὰ μάλιστα) και πρόβια και γίδια.

204 παῖς ἀρνιαῖς W (μὲ σημειωμένη στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῆ διορθωση ἀμαρνιαῖς). Ἔτσι διορθώνει (τυπώνει δηλ. ἀρνιαῖς) και ὁ ἐκδ. Ἡ γραφῆ τοῦ B εἶναι κνον:κα: ἀμαρνιαῖς. (Ἰδια περίπτωση και στὸ ἀργίον τοῦ στ. 230 — ἀργίον B).

262 εἰς τὸ μαλλί, εἰς τὴν οὐραν, ὄλω: εἰμὲν ὁμοιάζει W: ὁ B μᾶς δίνει και εἰς τὴν οὐραν. Και οὐρά σημαίνει χρῶμα (χρῶα - χρῶα > χρῶα > οὐρά, κατὰ τὴν πειστικὸτητα ἔτυμολογία τοῦ Κοραῆ, Ἄτακτα 2, 278) και βρίσκουμε τὴ λέξη και σ' ἄλλα κείμενα: Λίβιστρος στ. 2549, Γεωργιλᾶς, Θανατικὸν στ. 173 (Wagner), Κυπριώτικα Ἐρωτικὰ βλ. ἐκδ. Σιαπκαρᾶ - Πιτσιλλίδη Γλωσσάριο. Θέλει και ρώτημα πὼς ἡ γραφῆ αὐτὴ δίνει ἀπείρως προτιμότερο νόημα και πὼς πολὺ εὐκολα τὸ ἀρχαῖκὸ και ἰδιωματικότερο οὐραν (lectio difficilior!) ἔγινε ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους μετατυπωτὲς πολὺ εὐκολα οὐραν; Ὁ ἐκδ. ὅμως προτιμᾷ τῆ γραφῆ W μὲ τὴν ἐξῆς δικαιολογία: «Μὰ ἡ γρηά [γρ. γρηά] δὲν ἔβλεπε καλά (κοίταξε στ. 251): τὴν οὐρὰ ὅμως τοῦ Παρδίτση μποροῦσε νὰ τὴν πιάση, ὅταν τὸν χᾶιδε, και νὰ τὴν ξέρη καλά»!

β) Δείγματα περιττῶν διορθώσεων

Στ. 13 - 14 W:

Λάχανα τὸν ἐφόρτωνεν, ἀντίδια και μαρούλια,
πράσα, ραπάνια, κάρδαμα, κρομμύδια και γογγύλια.

Τοὺς στίχους αὐτοὺς, πὺ τοὺς βρίσκουμε αὐτούσιους καὶ στὸ Β, ὁ ἐκδ. τοὺς ἀνακάτεψε καὶ τοὺς διόρθωσε ὡς ἑξῆς :

*Λάχανα τὸν ἐφόρωτε, κρεμμύδια καὶ μαρούλια,
ραπάνια, ἀντίδια, κάρδαμα, πράσα, κοκκινόγούλια*

μὲ τὴν ἀκόλουθη δικαιολογία : « Ἀντικατάστησα τὰ γογγύλια μὲ τὰ κοκκινόγούλια, γιὰ νὰ ἐπαναφέρω τὴν ὁμοιοκαταληξία. Γι' αὐτὸ μετατόπισα ὠρισμένες λέξεις ». Ὁ ποιητὴς χρησιμοποιεῖ τὴν ὁμοιοκαταληξία, χωρὶς ἀμφιβολία, μὲ μεγάλη τέχνη· ὥστόσο ἀτελεῖς ὁμοιοκαταληξίες ἔχουμε καὶ ἄλλου, π. χ. στ. 245 - 6, 273 - 4, 373 - 4 κ. ἄ., τὶς ὁποῖες ὁ ἐκδ. ἀφήνει ἀδιόρθωτες (στὸν στ. 118 παραδιορθώνει μάλιστα τὸ πάντα σὲ πάντας, εἰσάγοντας ἔτσι αὐτὸς ἀτελεῖ ὁμοιοκαταληξία). Γιατὶ λοιπὸν ὅλη αὐτὴ ἡ ἀναστάτωση σὲ τούτους τοὺς στίχους ;

Μεγάλο ἀνακάτωμα χωρὶς λόγο ἔφερε ὁ ἐκδ. καὶ στοὺς στ. 245 - 250, μεταθέτοντας τοὺς στ. 245 - 6 ὕστερ' ἀπὸ τοὺς 247 - 8. « Ἔτσι — παρατηρεῖ — ἡ πασίγνωστη παροιμία πηγαίνει στὸ τέλος τῆς ὀμιλίας τῶν γονιῶν τῆς Ἀλεπούς, ὅπου ἔχει πιδὸ πολὺ τὸν τόπο τῆς ». Παρεξήγηση. Ἡ « πασίγνωστη παροιμία » (π' ἀφήνει σπύτια φρωτικά κτλ.) εἶναι ἴσια - ἴσια « τῆς γρᾶς τὸ καταλόγι ». Σωστὰ λοιπὸν οἱ στ. 245 - 6 προηγούονται ἀπὸ τοὺς στ. 247 - 8 πὺ περιέχουν τὴν παροιμία. Ὁ ἐκδ. τοποθετεῖ στὴν ἀρχὴ τοῦ στ. 249 εἰσαγωγικά, νομίζοντας πὺς μὲ τὸ « καταλόγι » ὁ ποιητὴς ἐννοεῖ τὴν ἱστορία τῆς γριᾶς χήρας (« Ἀρχίζει τὸ Καταλόγι πὺ εἶναι μέρος τῆς ἐξομολόγησής τῆς Ἀλεπούς » σημειώνει). Ἀλλὰ τότε πὺς τελειώνει αὐτὸ τὸ καταλόγι; Τὰ εἰσαγωγικά κλείνουν μόνον στὸν στ. 302, ὅπου ὅμως τερματίζεται καὶ ὅλη ἡ ἐξομολόγησις τῆς Ἀλεπούς.

Στοὺς ἴδιους στίχους ἔχουμε καὶ πολλὰς ἄστοχες καὶ περιττὰς διορθώσεις — καὶ ὄχι ὅλες σημειωμένες μὲ ἀραιωμένα στοιχεῖα γιὰ νὰ ξεχωρίζουν. Π. χ. ὄντινα ἀντὶ δτινα [καὶ τὸ δτινος θὰ τὸ ἔκανε ὁ ἐκδ. οὐτινος ;], πὺ ἀφήνει : π' ἀφήνει, τοῦ κώλου του : στὸν κώλο του, γυρεύει, μαγειρεύει : γυρεύει, μαγειρεύει, ἐγὼ σιὲς χῆρες : γιὰ τὴν χῆρες, ταῖς ἔχω : τοὺς ἔχω, μιὰ χῆρα : καὶ χῆρα, καλὰ πὺ δὲν ἐθώρει : καλὰ οὐδὲν ἐθώρει, ἠμπόρει : ἠμπόρει [γιατὶ προτίμησε τοὺς ἀρχαιότερους τύπους ἀπὸ τοὺς τόσο γνήσιους κρητικούς σὲ -ειε ;], ἐπόταταξεν : ἐπόταξεν, μιὰν ὄρνιθα : καὶ ὄρνιθα, νὰ παραβγῆ στὴν πόρταν τῆς : ν. π. τὴν π. τῆς. Καὶ κάτι ἄλλο : στ. 246 ὁ W παρέχει γροικῆσετέ το ὄλοι. Ἡ γραφὴ Β εἶναι γροικῆσετε τί λέγει. Τὴ γραφὴ αὐτὴ γνωρίζει ὁ ἐκδ., προτιμᾷ ὅμως τὴν πρώτη. Ἴδου ἡ δικαιολογία : « Καὶ δὴ πάλι ὁ Ξ (M) σημειώνει [τί λέγει, πὺ εἶναι ἀπαράδεχτο, γιὰ τὴν χαλάει τὴν ρίμα. Καὶ τὸ ὄλοι δὲ ριμάρει μὲ τὸ καταλόγι, ἀλλὰ συμφω-

νοῦν τουλάχιστο τὰ φωνήεντα, πού λογαριαζόταν ἀρκετό». Τὰ πράματα ὅμως εἶναι καθαρὰ· ὅπως εἶπαμε καί στὴν ἀρχή, δὲν ἔχουμε νὰ διαλέξουμε ἀνάμεσα σὲ δυὸ γραφές, ἀλλὰ μόνο ν' ἀκολουθήσουμε τὴ γραφή πού παρέχει τὸ Β. Ἐὰν ἡ γραφή αὐτὴ «χαλάει τὴ ρίμα», πιδὸ νόμιμο εἶναι νὰ ἐπιχειρήσουμε διόρθωση δική μας, παρὰ ν' ἀκολουθήσουμε τὴ γραφή W, πού δὲν ἀντιπροσωπεύει τίποτα. Ἄλλὰ διόρθωσι δὲ χρειάζεται: ἀτελεῖς ὁμοιοκαταληξίαι ὑπάρχουν καὶ ἄλλες (βλ. παραπάνω). Καὶ πῶς τὸ ξέρει ὁ ἐκδ. πῶς ὅταν συμφωνοῦν τουλάχιστο τὰ φωνήεντα «λογαριαζόταν ἀρκετό»; Ἴσως αὐτὸ νὰ ἰσχύει σὲ ξένες μετρικὲς (assonance). Τουναντίον, ἀπ' ὅ,τι ἔχω παρατηρήσει, στὸν 16^ο αἰῶνα πιδὸ συνηθισμένες εἶναι οἱ περιπτώσεις ἀτελῶν ὁμοιοκαταληξιῶν ὅπου συμφωνεῖ μόνο ἡ λήγουσα (μαζί με τὸ προηγούμενο σύμφωνο, βλ. καὶ ἐδῶ παραπάνω 13 - 14 μαρούλια - γογγύλια).

Ἐνα δεῖγμα διορθώσεως βασισμένης πάνω σὲ ὑποκειμενικὰ καλλογικὰ κριτήρια βλέπουμε στὸς στ. 281 - 2. Ἡ γραφή τοῦ W καὶ B εἶναι:

*Ἐγὼ τὴν ἐκωλόουονα ἐκείνην τὴν καβάκα,
καὶ κείνη ἐφτερούγιασε καὶ κρᾶζει κάκα - κάκα.*

Καμιὰ «διόρθωση» δὲ χρειάζεται· ὁ ἐκδ. ὅμως διορθώνει στὸν δεύτερο στίχο ἐφτερούγιαζε κι' ἔκραζε, σημειώνοντας: «οἱ παρατακτικοὶ πιδὸ ταιριαστοί». Ὅμως με τὸν ἀόρ. ἐφτερούγιασε καὶ τὸν ἐνεστ. κρᾶζει ἡ δράση δηλώνεται ἀσφαλῶς ἐντονότερα καὶ δείχνει πῶς ἀμέσως με τὸ πρῶτο φτερούγιασμα ἡ ὄρνιθα ἔβαλε τίς φωνές. (Ἐὰς σημειωθῆ ἀκόμη πῶς καὶ οἱ διορθώσεις αὐτὲς δὲν δηλώνονται με ἀραιὰ στοιχεῖα στὸ κείμενο).

Παραδιόρθωση ἔχουμε καὶ στὸν στ. 307, ὅπου W καὶ B παρέχουν: Ἄ με σοῦ λέγω σήμερον, νὰ ἴσαι εὐλογημένη, δηλ. πήγαινε, ἄς εἶσαι συχωρεμένη. Ὁ ἐκδ. ὅμως διορθώνει: Ἄ μὴν, σοῦ λέγω κτλ. — με τὴ δικαιολογία πῶς «τὸ ἄμε δὲν ἔχει τὸν τόπο του».

Ἄλλη παραδιόρθωση στὸν στ. 380: ἐπεὶ μοῦ γγίζει θάνατος B (μ' ἐγγίζει W). Ὁ ἐκδ. διορθώνει τὸ ἐπεὶ σὲ ἀπείς (ἀκόμη καὶ τὸ ἐγγίζει σὲ ἀγγίζει), χωρὶς νὰ λάβῃ ὑπόψη του πῶς τὸ ἀπείς εἶναι τύπος νεωτερικότερος, πού προέρχεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ παλιότερο ἐπεὶ (βλ. Στ. Ξανθουδίδη, Ἐρωτόκριτος, σελ. 409 - 410).

Παραδιόρθωση εἶναι καὶ τὸ κρεῖ τον στὸν στ. 447. Ὁ W παρέχει: ἰλιλιπουρδᾶ καὶ κρεῖ τον, ὁ B ὅμως μᾶς δίνει τὴ σωστὴ γραφή (γνωστὴ στὸν ἐκδ.) καὶ κρού τον = κρούει τον, τὸν χτυπᾶ. Πῶς δὲν ὁμοιοκαταληκτεῖ ἀπόλυτα με τὸν ἐπόμενον στίχο (ἰρίτοι) εἶδαμε πῶς δὲν ἔχει σημασία. Τὸ κρούω (καὶ κρούω) = χτυπᾶ εἶναι συνηθέστατο

στὰ κρητικά κείμενα (βλ. καὶ Γλωσσάριο Ἐρωτοκρίτου), καὶ ὁ τύπος *κρού* ἄντι *κρούει* κανονικώτατος καὶ καθόλου «ὀλότελα ἀνύπαρχτος», ὅπως θέλει ὁ ἐκδ. Τὸ *κρεῖ τον* τῶν μεταγενέστερων ἐκδόσεων (ἀπ' ὅπου ἢ γραφή W) προέρχεται ἴσως ἀπὸ τὴν πρόθεση τῶν ἐκδοτῶν τῆς Βενετίας νὰ διορθώσουν τὴν ὁμοιοκαταληξία ἢ καὶ στὸ λόγο ὅτι δὲν τοὺς ἦταν πολὺ κατανοητὸ τὸ *κρού τον*. Τὸ σπουδαιότερο ὅμως εἶναι ὅτι τὸ ἡμιστίχιο βρίσκειται αὐτοῦσι οὐ στὸ πρότυπο τῆς Φυλλάδας, στὸ Συναξάριον τοῦ τιμημένου Γαδάρου, στ. 310: *τζίλιμπουρδᾶ καὶ κρού τον* (W σελ. 121).

Τὸ *κρεῖ τον* ὁ ἐκδ. ἐξηγεῖ «τὸν χρεῖει» καὶ μᾶς δίνει τὴν πληροφορία πὼς τὸ ρ. εἶναι κοινότατο στὴν Κρήτη, καὶ στὸ γλωσσάριο παρέχει τὴν ἐρμηνεῖα «ἀλείφω, ἐπιχρίω, πσασλείδω» (ἢ τελευταία σημασία μου φαίνεται μάλλον ἀπίθανη). Τὸ ρ. εἶναι ἀσφαλῶς κοινότατο καὶ στὴν Κρήτη καὶ σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Ὁ ἐκδ. φαντάζομαι πὼς τοῦ δίνει ἐδῶ τὴ σημασία τοῦ «λερώνω», «γεμίζω ἀκαθαρσίες», κι' αὐτὸ γιὰτι παρερμηνεύει, φοβοῦμαι, καὶ τὸ ρ. *τσιληπουρδῶ* (πρὸ τὸ γράφει παντοῦ ἐσφαλμένα *τζίλιμπουρδῶ*). Στὸ γλωσσάριο γράφει γιὰ τὸ ρῆμα: «ἀόριστη ἢ σημασία του. Τὰ δύο συνθετικά του φανερώνουν ἀκατονόμαστες φυσικὲς λειτουργίεις. Συμπεριφέρομαι μὲ ἀναίδεια, μὲ βαναυσότητα». Αὐτὴ ἢ τελευταία εἶναι ἡ μόνη σημασία τοῦ ρ. καὶ δὲν εἶναι καθόλου ἀόριστη. Πρόκειται ἄλλωστε γιὰ ρῆμα ἀρχαῖο, *σιληπουρδῶ*, πρὸ κι' αὐτὸ σημαίνει: «συμπεριφέρομαι βάνουσα». Τὸ δεύτερο συνθετικὸ ἔχει ἀσφαλῶς σχέση μὲ τὸ ρ. *πέρθουμι*, τὸ πρῶτο ὅμως εἶναι ἀγνώστου ἐτύμου. Ὁ γάιδυρος λοιπὸν ἐδῶ δὲν ἐκτελεῖ, ὅπως νομίζει ὁ ἐκδ., «ἀκατονόμαστες φυσικὲς λειτουργίεις», ὥστε νὰ «κρεῖι» τὸν λύκο, ἀλλὰ ἀπλούστατα ἀρχίζει νὰ συμπεριφέρεται μὲ ἀναίδεια, κλοτσώντας τον δηλ. καὶ χτυπώντας τον. Τὸ διηγεῖται ἄλλωστε ὁ ἴδιος ὁ λύκος παρκατάω, στ. 493: *ὡσάν ἐτσιληπούρδηεν, ἐξάφρου ἐδωσέ με, | καὶ μέσα εἰς τὸ κούτελο ἢ κοπανιὰ ἔσωσέ με*. Τὸ *ἐδωσέ με* σημαίνει, φυσικά, «μὲ χτύπησε» (συνηθέστατο τὸ *δίδω σ'* αὐτὴ τὴ σημασία, βλ. Γλωσσάριο Ἐρωτοκρίτου), ἀδιάφορο ἂν κι' ἐδῶ ὁ ἐκδ., ἀγνοώντας πάλι προφανῶς τὴ σημασία τοῦ ρήματος, *παρκαδιορθώνει κι' ἔμπωσέ με*.

Τοὺς νόστιμους στίχους 515 - 516:

*Δὲν ἔχω γιὰ τὴν γνώσιν του οὐδὲ τὴν πονηρίαν,
ἀμ' ἔχω πὼς ἐγέλασε ἐμᾶς τὰ δυὸ θηρία*

(δηλ. δὲν τῶχω, δὲν μὲ μέλει γιὰ τὴ γνώση του, πὼς εἶναι δηλ. ὁ γάιδυρος γνωστὸς καὶ πονηρὸς, ἀλλὰ μὲ μέλει, μὲ πειράζει πὸ γέλασε ἐμᾶς τὰ δυὸ θηρία), ὁ ἐκδ., πρὸ φαίνεται ὅτι δὲν τοὺς κατάλαθε, τοὺς παρκαδιορθώνει καὶ τοὺς καθιστᾶ πλαδαροὺς καὶ ἀνόητους:

Λέν ἔχω ἔγώ τήν γνῶσιν του οὐδὲ τήν πονηρίαν,
 ἀμμ' ἔχει αὐτός, πού γέλασεν ἐμᾶς τὰ δυὸ θηρία [!].

Τελειώνοντας θέλω ν' ἀναφέρω μερικές ἄστοχες ἐρμηνεῖες ἢ ἐτυμολογίες λέξεων, πού ἐπιχειρεῖ ὁ ἐκδ. στίς Σημειώσεις του καί στό Γλωσσάριο, καί πού δείχνουν, νομίζω, ὅχι ὅση θά ἔπρεπε οἰκείωση μὲ τήν παλαιότερη γλώσσα τῶν κειμένων αὐτῶν. Ἀκόμα καί τὸ πολυτιμότερο γλωσσάριο τοῦ Ξανθουδίδη στήν ἔκδοση τοῦ «Ἐρωτόκριτου» φαίνεται συγχά πὼς δὲν τὸ ἔχει συμβουλευθῆ.

Ἔτσι τῆ λέξη ἀναθιβάνω καί ἀναθιβάλλω γράφει ὁ ἐκδ. μὲ ὕψιλον (ἀναθυβάλλω, ἔτσι καί τὸ ἀθυβολῆ) καί θεωρεῖ τῆ λ. «σχηματισμένη μὲ συμφυρμὸ τοῦ ἀναμιμνήσκομαι μὲ τὸ θυμοῦμαι — χωρὶς νὰ λάβῃ ὑπόψη τήν ἐτυμολογία τοῦ Κοραῆ ἀπὸ τὸ ἀντιβάλλω καί ἀντιβολῆ (ἦδη στὰ Εὐαγγέλια, Λουκ. 24, 17, «τίνες οἱ λόγοι οὔτοι οὐς ἀντιβάλλετε πρὸς ἀλλήλους») καί τοῦ Χατζιδάκι ἀπὸ τὸ ἀμφιβολῆ > ἀφιβολῆ > ἀθιβολῆ, ἐτυμολογίες πού ἀναφέρονται καί οἱ δυὸ στό Γλωσσάριο τοῦ Ἐρωτόκριτου (λ. ἀθιβολῆ).

Γιὰ τήν τόσο συνηθισμένη στὰ κρητικά κείμενα προστακτικὴ ἐνεστώτος βλέπεσε (ἢ βλέπεσαι) στῆ σημασία τοῦ «πρόσεχε» ἔχει γράφει ἔκτενῶς ὁ Ξανθουδίδης στίς Σημειώσεις του (σελ. 391)⁹, χωρὶς νὰ βρῆ ὀριστικὴ λύση γιὰ τήν προέλευσή της (βλ. καί Γλωσσάριο λ. βλέπω· τήν προστακτικὴ ὁ Ξανθουδίδης στήν α' ἔκδοση γράφει: βλέπεσαι, στῆ δεύτερη ὁμως [1929] προτίμησε τῆ γραφῆ βλέπεσε). Ὁ ἐκδ. δὲν δέχεται τίς ἐρμηνεῖες τοῦ Ξανθουδίδη καί γράφει βλέπε σε. Καί παραδέχεται ὅτι «ξενίζει βέβαια κι' ἔτσι ἡ διατύπωση τῆς αὐτοδιάθεσης», ἀλλὰ βρίσκει ὅτι «ἐρμηνεύεται ἱκανοποιητικὰ σὰν ἐπίδραση ἀπὸ τὰ πάγκοινα τότε ἰταλικά: guardati!». Μιὰ τέτοια ἐρμηνεία τοῦ τύπου εἶναι, κατὰ τῆ γνώμη μου, ὀλότελα σφαλερῆ καί ἀπαράδεκτη. Ἀντίθετα ἀπὸ τίς ρομανικὲς ἢ ἄλλες γλώσσες, ἡ ἑλληνικὴ ποτὲ δὲν δηλώνει τῆ μέση διάθεση περιφραστικὰ: μὲ βλέπω ἀντὶ βλέπομαι, μὲ πλένω ἀντὶ πλένομαι, σὲ ντύνεις, τὸν ντύνει ἀντὶ ντύνεσαι, ντύνεται! Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ ἐπίδραση μιᾶς ξένης γλώσσας στὸ πνεῦμα τὸ ἴδιο μιᾶς ἄλλης, πού εἶναι τὸ συντακτικὸ, εἶναι κάτι τελείως σπάνιο καί, ὅσο ξέρω, δὲν ἔχει πιστοποιηθῆ οὔτε μιὰ τέτοια περίπτωση στῆ γλώσσα μας. Πὼς μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε λοιπὸν μιὰ τέτοια τελείως παρὰ φύσιν διαστρέβλωση τῆς γλώσσας γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε ἕναν μεμονωμένο τύπο:

⁹ Βλ. ἀκόμη καί Περνὸ [H. Pernot], Τὸ κρητικὸ «βλέπεσαι», Νέα Ἔσθια 12 (1932) 986, καί τίς παρατηρήσεις, στὸν ἴδιο τόμο, τῶν Α. Τζάρτζανου (σελ. 1052), Ν. Τωμαδάκη (σελ. 1053) καί Ε. Κριεαῖ (σελ. 1108).

Τὸ *καταμιτώνω* ὁ ἐκδ. ἐρμηνεύει, ἀπὸ τοὺς μίτους, τίς κλωστὲς τοῦ ἀργαλιοῦ: μπλέκω, μπερδεύω. Εἶναι ἡ ἔτυμολογία ποὺ εἶχε δώσει ὁ Ξανθοῦδιδης (BNJb. 5 [1926 - 27] 369) «περὴ τοὺς στήμονας εἰς τὰ μιτάρια, καὶ τροπικῶς ἐμπλέκω τινὰ ἢ συλλαμβάνω εἰς παγίδα, ζημιῶ, ἀπατῶ (ἢ κατὰ δηλώνει ἐπίτασιν)». Νομίζω πῶς προσφεύστερα ἐρμήνευσε τὴ λέξη σὲ πρόσφατο δημοσίευσμά του ὁ Γ. Σπυριδάκης⁴ συνδυάζοντάς την μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ «μιτωτοῦ». *Καταμιτώνω* ἐσήμαινε ἀρχικὰ ἀναφέρω τοὺς παραβάτες τῶν ὑφαντικῶν νόμων στὸν *μιτωτή*, κα. ταγγέλλω, καὶ ὕστερα ἐπίσης: συκοφαντῶ, διαβάλλω, ἀπατῶ. Σήμερα ἡ λέξη ἀκούγεται στὴν Κάρπαθο, Κρήτη, Ρόδο, Κάλυμνο κ. ἄ. μὲ τίς σημασίες: *καταγγέλλω*, *κατηγορῶ*, *ἐπιπλήττω*, *ὕβρίζω*, *συκοφαντῶ*, *ἐμπλέκω* τινὰ εἰς κατηγορίας, *διαδίδω* μυστικόν τι.

Καὶ τὸ *καταβολώνω* τοῦ στ. 530 (*ἀνόητους μᾶς ἔδειξε κι' ἑκαταβολώσέ μας*) δὲν μπορεῖ νὰ ἔχη τὴ σημασία «κάνω κάποιον ἀνάπηρο ἀπὸ τὸ ξύλο, ξεκάνω στὸ ξύλο», ὅπως γράφει ὁ ἐκδ. "Ἄν σήμερα τὸ *αβολώνω* ἔχει στὴν Κρήτη καὶ τὴ σημασία τοῦ «ἐπιφέρω κακόν, ἀκρωτηριάζω» (Γλωσσ. Ἐρωτοκρ. λ. *ἀβολωμένος*), ἡ λέξη ἐδῶ συνάπτεται περισσότερο μὲ τὴν ἀρχικὴν σημασίαν τοῦ (*ἀσβολώνω*: γεμίζω κάποιον ἀσδόλη, στάχτη, ἐπομένως μουντζουρώνω, ντροπιάζω.

Ὅσο γιὰ τὸ *μουσδουγένη*, μὲ λίγη περισσότερη προσοχὴ θὰ μποροῦσε νὰ πιστοποιηθῆ καὶ ἡ σημασία καὶ ἡ ἔτυμολογία του. Δὲν σημαίνει «ἴσως μέλος τοῦ κορμιοῦ», οὔτε «τὸ πρῶτο συνθετικὸ θυμίζει τὸ πόσθη» [!]. Ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο εἶναι φανερὸ πῶς εἶναι συνώνυμο μὲ τὸ *ἀπελατίκι* (στ. 496) καὶ τὸ *ματσούκι* ποὺ ὑποδηλώνεται μὲ τὸ *ἐξωματζουκῶνει* (στ. 456) καὶ σημαίνει ὅ,τι καὶ οἱ λέξεις αὐτές, δηλ. *ρόπαλο* καὶ *μάλιστα* *ρόπαλο* πολεμικόν. Μὲ τὴν ἐλευθεροστομία ποὺ διακρίνει τὸ ποίημα, ἰδίως στὸ τέλος του, ὁ ὑπαινιγμὸς εἶναι σαφής, πρόκειται ὅμως πάντα γιὰ παρομοίωση (ἄστοχη εἶναι γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ ρ. *ἐξωματζουκῶνω* στίς σημειώσεις καὶ στὸ γλωσσάριο: «γιὰ ὑποζύγια σὰ βρίσκονται σὲ ὄργασμό»). Τὴ λέξη ἔχει ἀποθησαυρίσει κιόλας ὁ Δουκάγγιος: *πουσδογάνον*, καὶ τὴ συνάπτει μὲ τὸ τουρκικὸ *pusdogan*, ἐρμηνεύοντάς «*clava ferrea militaris, qua in praeliis Turci utuntur*» (σιδερένιο πολεμικὸ *ρόπαλο* ποὺ τὸ χρησιμοποιοῦν οἱ Τούρκοι στίς μάχες). Καὶ στὸ παλαιὸ τουρκοελληνικὸ λεξικὸ τοῦ Χλωροῦ (ὑπόδειξη τοῦ συναδέλφου κ. Στ. Π. Κυριακίδου) ἀναφέρεται *ποζ-τογάν* «*ρόπαλον ἔχον κεφαλὴν ὡς τοῦ ἰέρακος*».

⁴) Γ. Σπυριδάκης, Τὸ ἔργον τοῦ *μιτωτοῦ* κατὰ τὸ Ἐπαρχιακὸν Βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ. *Mélanges Merlier* 2, 417 - 423 (κυρίως σελ. 420 κέ.).

3. «ΕΡΩΦΙΛΗ»

Κοντά σε τόσες άλλες αξιόλογες συμβολές στην αποκατάσταση και στην έρμηνεία των κρητικών κειμένων, ο κ. Στυλιανός Ἀλεξίου έδωσε στα Κρητικά Χρονικά Η' (1954) 133 - 134 και 244 - 253 μερικές φιλολογικές παρατηρήσεις στο κείμενο τής «Ἐρωφίλης». Ὅπως πάντα, οί παρατηρήσεις τοῦ κ. Ἀλεξίου δείχνουν δξύνονια φιλολογική και ἀποκαθιστοῦν σε πολλά σημεῖα τῆ σωστή γραφή. Θά εἶχα ὅμως κι' ἔδω νά κάμω τήν ἴδια παρατήρηση πού ἔκαμα σχετικά μέ τήν ἔκδοση τής «Φυλλάδας τοῦ Γαϊδάρου». Ὅχι μόνο για τήν ἐπανεκδοση, ἀλλά και για παρατηρήσεις ἐπάνω στο κείμενο — τουλάχιστον όταν ἔχουν τήν ἔκταση πού ἔχουν οί παρατηρήσεις τοῦ κ. Ἀλεξίου — ἀπαραίτητο εἶναι νά βασιζόμαστε στα χειρόγραφα και στίς πρώτες ἐκδόσεις, πού μάς παραδίδουν αὐθεντικά τὸ κείμενο. Βέβαια ὁ κ. Ἀλεξίου στηρίχτηκε στήν καινούργια ἔκδοση τοῦ Ξανθοῦδιδῆ (1928) και στο κριτικό τῆς ὑπόμνημα, (καθὼς και σε μιὰ μεταγενέστερη ἔκδοση τοῦ 1772 πού φυλάσσεται στο ἱστορικό Μουσείο Κρήτης βλ. σελ. 133). Ξέρουμε ὅμως δυστυχῶς πὼς ἡ ἔκδοση τῆς «Ἐρωφίλης» ὑστερεῖ κατά πολύ ἀπὸ τῆ μνημειακή ἔκδοση τοῦ «Ἐρωτόκριτου» και ἀπὸ ἄλλες ἐργασίες τοῦ μεγάλου κρητικοῦ φιλόλογου. Τὸ κριτικό ὑπόμνημα εἶναι ἀνεπαρκές-στατο, και πολλές γραφές πού δέχτηκε ὁ ἐκδότης (ὁ ὁποῖος ὑπερεξετίμησε, κατά τῆ γνώμη μου, τὸ χφ Legrand) δὲν ἱκανοποιοῦν ἡ ἔκδοση συμπληρώθηκε, ὅπως εἶναι γνωστό, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ξανθοῦδιδῆ κι' ἔτσι εἰσεχώρησαν ἀκόμη πολλά τυπογραφικά και ἄλλα λάθη. Και κάτι ἄλλο: ὁ Ξανθοῦδιδῆς, πολύ σωστά, στηρίχτηκε κυρίως στήν ἔκδοση τοῦ Ἀμβροσίου Γραδενίγου τοῦ 1676 και στο χφ τοῦ Legrand (πού ἀκολουθεῖ φανερά ἄλλη παράδοση): χρησιμοποίησε και τὸν (κακό) κώδικα τοῦ Μονάχου (μολονότι στο τέλος τῆς εἰσαγωγῆς του ὁμολογεῖ πὼς τὸ ἔχει μετανιώσει), δὲν χρησιμοποίησε ὅμως καθόλου τήν πρώτη ἔκδοση τοῦ Ματθαίου Κιγάλα τοῦ 1637. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Κιγάλας ἀλλοίωσε τῆ γλώσσα τοῦ ἔργου και μετέτρεψε τοὺς κρητικούς ἰδιωματισμούς πρὸς τὸ λογιότερο, πράγμα για τὸ ὁποῖο δεινὰ ψέγεται ἀπὸ τὸν Γραδενίγο (φυσικά και ἀπὸ ὄλους τοὺς νεώτερους νεοελληνιστές). Γι' αὐτὸ ἄλλωστε ξαναεκδίδει ὁ Γραδενίγος τὸ ἔργο, ἀποκαθιστώντας το στῆ γλώσσα στήν ὁποία τὸ ἔγραψε ὁ ποιητής.

Ὅυτε ὁ Ξανθοῦδιδῆς οὔτε, ὅσο ξέρω, κανεὶς ἀπὸ τοὺς νεώτερους ἐρευνητὲς ξεκαθάρισε ποτὲ τί εἶδους «ἀποκατάσταση» ἔκαμε ὁ Γραδενίγος. Πῆρε τήν ἔκδοση τοῦ Κιγάλα και, σὰν Κρητικός πού ἦταν, ξαναδιόρθωσε τοὺς λόγιους τύπους, τὸν καθέναν στῆ σωστῆ του κρητικῆ γραφή, ὅπως ὑπέθετε πὼς θά τὸν εἶχε γράψει ὁ Χορτάτης, ἦ,

άπλούστερα, βασίστηκε σέ κάποιο άλλο αὐθεντικό χφ κι' ἔκαμε τήν ἔκδοσή του χωρίς νά λάβῃ υπόψη του τήν πρώτη ἔκδοση; Ἀπό πολλές ἐνδείξεις πού ἔχω συγκεντρώσει (καί πού δέν εἶναι τοῦ παρόντος ν' ἀναφέρω) ἔχω καταλήξει στό συμπέρασμα, πού τὸ θεωρῶ ἀσφαλές, πῶς ὁ Γραδενίγος χρησιμοποίησε δεύτερο χειρόγραφο. Αὐτὸ εἶναι ἄλλωστε καί τὸ φυσικότερο.

Πάντως, εἴτε τὸ ἕνα συνέβη εἴτε τὸ ἄλλο, ἡ ἔκδοση Κιγάλα δέν εἶναι σωστὸ νά μένη ἀχρησιμοποίητη γιὰ τήν κριτικὴ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τῆς «Ἐρωφίλης». Κύριες πηγές δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς εἶναι αὐτὲς πού χρησιμοποίησε ὁ Ξανθοῦδίδης: ἡ ἔκδοση Γραδενίγου καί τὸ χειρόγραφο τοῦ Legrand. Ἐπικουρικὰ ὅμως ἡ ἔκδοση Κιγάλα (ὅπως ἄλλωστε καί τὸ χφ Μονάχου) μπορεῖ νά μᾶς βοηθήσῃ στὴ σωστὴ ἀποκατάσταση, ἰδίως στὰ σημεῖα ἐκεῖνα ὅπου οἱ δύο κύριες πηγές δέν μᾶς δίνουν λύση ἱκανοποιητικὴ. Γιατί σέ πολλὰ σημεῖα μποροῦμε νά διαγνώσουμε πίσω ἀπὸ τὴ λόγια ἀποκατάσταση τοῦ Κιγάλα τὴν ἀρχικὴ γραφὴ τοῦ χειρογράφου πού εἶχε ἐκεῖνος ὑπόψη του, καί πού ἀποτελεῖ μιὰ τρίτη, αὐτοτελὴ καί αὐθεντικὴ πηγὴ. Σέ πολλὰ ἀπὸ τὰ χωρία πού ἐξετάζει ὁ κ. Ἀλεξίου πραγματικὰ ἡ ἔκδοση Κιγάλα δίνει τὴ σωστὴ λύση, ὅπως θὰ φανῇ μὲ τ' ἀκόλουθα¹.

Ἔρχομαι τώρα στὴν ἐξέταση τῶν ἐπὶ μέρους παρατηρήσεων τοῦ κ. Στ. Ἀλεξίου:

Ἀφιέρωση στ. 13. Σωστὰ ὁ Ἀλ. προτείνει νά γραφῇ τὴν τραγωδίαν ἀξιοποίημα ἀντὶ τὴν Τραγωδίαν, ἀξιοποίημα (Ξ). Ἔτσι ἄλλωστε ἔχει καί ὁ Γρ.: τὴν Τραγωδιᾶξιο. Ἡ πρότασή του ὅμως νά διορθωθῇ τὸ τύχης πού ἀκολουθεῖ σέ τέχνης (τὴν τραγωδιᾶ ἀξιοποίημα τῆς τέχνης μου ν' ἀφήσω) δέν μὲ βρίσκει σύμφωνον. Καί ὁ Κ ἔχει: τὴν Τραγωδιᾶν ἀξιονποίημα τῆς τύχης μου... Δέν νομίζω ἄλλωστε ὅτι τὸ παραδεδομένο τύχης δέν δίνει καλὸ νόημα. Θὰ ἦταν κάποια καυχῆσιολογία ν' ἀποκαλῆ μόνος του ὁ ποιητὴς τὸ ἔργο του «ἀξιοποίημα τῆς τέχνης του», τὴ στιγμὴ πού ὁ ἴδιος, στ. 65 κέ., τόσο μετριοφρονα μιλεῖ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του; καί μάλιστα ἀποδίδει ἀκριβῶς στὴν Τύχη τὴ μέτρια ἀξία τοῦ ἔργου, ἀντίθετα πρὸς τὸ δικό του θέλημα καί τὶς πεθυμίες του. Καί ἡ στίξη στοὺς στ. 13 - 14 νομίζω πῶς πρέπει νά διορθωθῇ:

τὴν Τραγωδιᾶ, ἀξιοποίημα τῆς τύχης μου, ν' ἀφήσω
νά βγῆ ἔξω δὲν ἠθέλησα, πριχοῦ τήνε σιολιῶ κτλ.

¹) Σημειῶμαι σέ φωτογραφίες τῶν ἐκδδ. 1637 καί 1676. Ἀλ. = διορθώσεις Στυλ. Ἀλεξίου, Ξ = ἐκδ. Ξανθοῦδίδη, Σ = Σάθα, Γρ = Γραδενίγου, Κ = Κιγάλα, Μ = χφ Μονάχου, Χ = χφ Legrand.

μέ διασκελισμό ανάμεσα στους δυο στίχους· αλλιώς τὸ ν' ἀφήσω μένει μετέωρο.

Ἀφιέρωση 71. Ἀντίθετα πρὸς τὴν προγενέστερη ἐρμηνεία μου ἡ *μοῦ κόψα* = (παθητ.) «μοῦ κόπηκαν» (μέ ὑποκείμενο τὰ φτερά), συμφωνῶ ἀπόλυτα μέ τὸν Ἄλ., πού δέχεται ὡς σωστή γραφή ὄχι τὸ *μοῦ κόψα* Ξ, ἀλλά τὸ *μοῦ κόψ' Σ* (καλύτερα *μοῦκοψ' Ἄλ.*) μέ ὑποκείμενο τὸ Ἐκείνη (ἢ Τύχη). Ἄλλωστε αὐτὴ εἶναι καί ἡ γραφή τῶν πηγῶν: *μοῦ 'κοψ' ὄνταν* Γρ: *μοῦκοψ' ὄταν* Κ. Ἡ γραφή *μοῦ κόψα* τοῦ Ξ δὲν δικαιολογεῖται ἀπὸ πουθενά (στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα δὲν ἀναφέρεται τίποτα).

A 97 - 98

*γιατὶ σὲ κάποιον φταίσιμον ἔπεσα ἀπαιτός μου,
λογιάζοντάς το μοναχὰς θαυπώνεται τὸ φῶς μου.*

Δὲν χρειάζεται, νομίζω, ἡ διόρθωση Ἄλ.: *...ἔπεσα, κι' ἀπαιτός μου | λογιάζοντάς το...* Ἡ *χασμωδία ἔπεσα - ἀπαιτός* δὲν εἶναι μοναδική στήν «Ἐρωφίλη», καί τὸ ἀσύνδετο ἀνάμεσα στους δυο στίχους δὲν εἶναι ἀρκετὴ δικαιολογία (θὰ μπορούσε νὰ μπῆ ἄνω τελεία στὸ τέλος τοῦ στ. 97 ὁ στ. 98 λέγεται παρενθετικά), ἀντίθετα, ταιριάζει ἀπόλυτα μέ τὸ ἔντονο πάθος πού ἐκφράζεται σ' ὄλο αὐτὸ τὸ μέρος (ἡ ἐξομολόγηση τοῦ Πανάρετου στὸν Καρπόφορο). Ἄς σημειωθῇ ὅτι καί ὁ Κ ἔχει τὴν ἴδια γραφή: *ὅτι εἰς μέγαλον πταίσιμον ἔπεσα ἀπαιτός μου.*

A 274. Θεωρῶ εὐστοχώτατη τὴ διόρθωση Ἄλ.:

στὸν πόλεμ' ὀλομόναχος νὰ μπαίνω μ' εἶδες, κρίνω

(ἀντὶ *μηδὲ κρίνω* Ξ), κι' αὐτὸ μολονότι οἱ πηγές συμφωνοῦν στὴ γραφή *μηδέ*. Γιατὶ δὲν εἶναι μόνο τὸ Μ πού παρέχει τὸ *μηδέ* (ὅπως νομίζει ὁ Ἄλ.), ἀλλά καί ὁ Γρ: *νὰ ἔμπω μηδὲ κρίνω* (καί ὄχι *μουδὲ κρ.*, ὅπως ἐσφαλμένα ἀναγράφει τὸ ὑπόμνημα Ξ). Ὁ Κ: *νὰ ἐμβαίνο οὐδὲν κρίνω*. Ἡ γραφή *νὰ μπαίνω*, πού εἶναι ἡ γραφή τῶν Μ + Κ (καί Ἄλ), ἴσως νὰ εἶναι καλύτερη ἀπὸ τὸ *νὰ ἔμπω*: Γρ (καί Σ, Ξ).

A 311 - 2

*καθὼς πάντα ἴμου σκλάβος σου καὶ δοῦλος μπιστικὸς σου
οὐδένα πράμα ἔκαμα δίχως τὸν ὀρισμὸ σου...*

Ὁ τρόπος πού τὸ γράφει ὁ Ξ δηλώνει πὼς τὸ ἐρμηνεύει: «πάντα ἴμου» (προτιμότερο τότε *πάντά ἴμου*, ὅπως ὁ Ἄλ. — ὁ Σ: *πάντα μου*, ὅπου τὸ *μου* νοεῖται γενικῆ τῆς προσωπικῆς ἀντωνυμίας). Ὁ Ἄλ. προτείνει: *κι' οὐδένα πράμα*, γιατί ἡ φράση ἀνήκει στὴν ἐξηρητημένη

^{*)} Ἑλληνικά 12 (1952) 148.

πρόταση και δὲν πρόκειται για κύρια πρόταση (ἢ κύρια πρόταση ἀρχίζει στὸν στ. 313: *δὲν εἶν' πρεπὸ κτλ.*). Ἡ διόρθωση Ἄλ. βρῖσκει στήριγμα στὴ γραφή τοῦ K:

*καθὼς πάντ' ἤμουν σκλάβος σου καὶ δοῦλος πιστικός σου
κι' οὐδέναν πράγμα ἔκαμα...*

Ὡστόσο ὁ Γρ γράφει πάντομον σὲ μιὰ λέξη, ποὺ σημαίνει ὅτι τὸ ἐννοεῖ πάντα μου καὶ ὄχι πάντα ἴμου (πάντα ἤμουν)· καὶ μὲ τὴ γραφή αὐτὴ ἡ σύνταξη εἶναι ἀπολύτως ἰκανοποιητικὴ, ἀφοῦ πιά ἔχουμε ἓνα μόνο ρῆμα τῆς ἐξηρητημένης προτάσεως (ἔκαμα) καὶ ὄχι δυὸ (<ἤ>μου<ν>, ἔκαμα) καὶ δὲν μᾶς χρειάζεται ὁ συμπλεκτικὸς σύνδεσμος. Θὰ ἐννοήσουμε φυσικὰ ὄντας (ὦν):

*καθὼς, πάντα μου σκλάβος σου καὶ δοῦλος μπιστικός σου,
οὐδ' ἓνα πράγμα ἔκαμα...*

Ἄλλὰ καὶ μὲ τὴ γραφή πάντα ἴμου (=ἤμουν) δὲ χρειάζεται τὸ καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ στ. 312, μόνο ποὺ ἡ σύνταξη γίνεται κάπως πολυπλοκώτερη: *καθὼς πάντα ἴμου σκλάβος σου καί, δοῦλος μπιστικός σου, οὐδ' ἓνα πράγμα ἔκαμα...* Νομίζω ὅμως προτιμότερο τὸ πάντα μου τοῦ Γρ. (Τὸ γεγονός ὅτι ὁ K παρέχει: *πάντα ἤμουν... κ' οὐδέναν δὲν εἶναι ἀποφασιστικό.* Ἡ γραφή Γρ ἔχει πάντα μεγαλύτερη βαρύτητα).

A 367. Εὐστοχώτατη ἢ διόρθωση νὰ κατεβοῦ στὸν Ἄδη Ἄλ. (ἀντὶ νὰ κατεβοῦ Γρ καὶ Σ Ε). Ἔτσι: νὰ κατεβοῦν εἰς τὸν Ἄδη καὶ ὁ K!

A 591 κέ. Τὸ τρίστιχο αὐτὸ μ' ἀπασχόλησε κι' ἐμένα ἄλλοτε⁹. Ὁ Ἄλ. δέχεται τὴν ἐρμηνεῖα μου, πῶς ὑποκ. τοῦ ἔχου χάρη πρέπει νὰ εἶναι τὰ βρόγια, καὶ προτείνει μόνο νὰ γράψουμε καὶ μετ' αὐτὸ καὶ νὰ ἐννοήσουμε τὴ γλυκύτητα. Δὲ βλέπω ὅμως τὸ λόγο τῆς ἀλλαγῆς αὐτῆς τῆ «γλυκύτητα» (ἢ λέξη δὲν ὑπάρχει, θὰ νοηθῆ ἀπὸ τὸ γλυκιά=γλυκά, οὐδ., τοῦ στ. 592) μποροῦν νὰ ὑπονοοῦν τόσο τὸ αὐτὸ ὅσο καὶ τὸ αὐτιά. Ἄλλὰ ὁ Ἄλ. προχωρεῖ σὲ ριζικότερη διόρθωση, στηριζόμενος περισσότερο στὸ χφ M (*Μὰ λυόστα σὰν τὰ...*) καὶ προτείνει τελικὰ:

*Μᾶλλιος τόσά 'ν' τὰ βρόγια τὰ δικά σου
γλυκιά, καὶ μετ' αὐτὸ τόση ἔχου χάρη,
π' ὅποιο κι' ἄν ἐμπερδέσα φχαριστᾷ σου.*

(παρκατάω μάλιστα προτιμᾷ στὸν 3ο στίχο νὰ γράψουμε κι' ἀνὲ μπερδέσου ὅπως τὸ X). Ἄν ἐξαιρέσουμε τὸ τελευταῖο (κι' ἀνὲ μπερδέσου), ποὺ δὲ βρῖσκω γιατί πρέπει νὰ τὸ προτιμήσουμε, καὶ τὸ μετ' αὐτὸ τοῦ 2ου στίχου, γιὰ τὸ ὅποιο ἐγινε παραπάνω λόγος, μεταβολὴ ἀπὸ τὸ κεί-

⁹) ἔ. ἀ. (Ἑλληνικά 12 [1952] 148).

μενο Γρ⁴ γίνεται στον 1ο στίχο: *Māllios tã tãsa brochia tã dikã sou | glukia* Γρ: *Māllios tãsa 'v' tã brochia* κτλ. Ἐλ. (τόσα 'v' γλυκιά = τόσο είναι γλυκά). Ἡ διόρθωση ἐξομαλύνει πολὺ τὴ σύνταξη καὶ φαίνεται ἀναγκαία. Τὸ τόσα 'v' τã | brochia εὐκολα μπορεῖ νὰ ἔγινε τόσα τã βο., κι' ἀπὸ κεῖ τã τόσα βο.

A 597 - 600. Πείθομαι τώρα ἀπόλυτα ὅτι ἡ παλιότερη ἐρμηγεία μου (Ἑλληνικά 12 [1952], ἔ. ἀ.) τοῦ χωρίου εἶναι λαθασμένη. Τὸ ἀνεβάζεις πραγματικά δὲν μπορεῖ νὰ ἔχη μέση σημασία καὶ ὁ διασκελισμὸς ἀπὸ τὸ ἓνα τρίστιχο στὸ ἄλλο δὲν εἶναι ὁ μοναδικός. Καὶ ἡ γραφή Γρ εἶναι τὸ ἴδιο: μὰ τὰ βερίτνια αὐτὰ τὰ χρουσωμένα | σὶόν οὐρανὸ δνια θέλεις ἀνεβάζεις. Τὸ τ' ἀκονισμένα τοῦ χφ Μ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ τὸ προτιμήσουμε ἀπὸ τὸ χρουσωμένα τῶν τριῶν ἄλλων πηγῶν (Γρ X K).

B 121 κέ. Ὁ Ἐκνθουδίδης:

...πὼς μιὰ σκοτεινιασμένη
στράτα θωρῶ, κ' εὐρίσκουμου σήμερο σφαλισμένη
σὲ δέντρο, δάση πυκνερά, κι' ἄγρια μὲ τριγυρίζου
θεριά, καὶ πὼς μὲ τρώσινε τάχα μὲ φοβερίζου.

Στὸ κείμενο αὐτὸ προτείνει ὁ Ἐλ. τὴν (εὐκολὴ ἄλλωστε) διόρθωση: πὼς 'ς μιὰ σκοτεινιασμένη κτλ. καὶ ἐρμηγεύει: «μοῦ φαίνεται κ' εὐρίσκουμου σήμερο σφαλισμένη (=ἀποκλεισμένη) σὲ μιὰ σκοτεινιασμένη στράτα». Ἄλλὰ τότε δὲν γίνεται καμιά σύνδεση μὲ τοὺς παρακάτω στίχους: σὲ δέντρο, δάση πυκνερά...

Οἱ πηγὲς παρέχουν:

πὼς μιὰ σκοτεινιασμένη
στράτα θωρῶ καὶ βροσκομου σήμερο σφαλισμένη
καὶ δέντρα ἄγρια, πυκνερά δάση μὲ τριγυρίζου,
θεριά καὶ πὼς μὲ τρώσινε, τάχα μὲ φοβερίζου (Γρ)

pos mnia scotignasmegni
strata thoro, chie euriscumu mognamu sfaglistmegni
se dhedri, dlassa picnera chi agria me trigirisu
theria, che pos me trossine tacha me foverisu (X)

κ' εἰς μίαν σκοτεινιασμένη
στράταν θωρῶ καὶ βροσκομαι δίχως του σφαλισμένη.
Μὲ δένδρα δάση πυκνερά, καὶ ἄγρια μὲ τριγυρίζουν
θερία καὶ πὼς θὲν νὰ μὲ φᾶν, τάχα μὲ φοβερίζουν (K)

⁴) Στὸν στ. 593, τυπογραφικὸ προφανῶς λάθος, ὁ Γρ ἔχει μ' ὅποιο (ἀντὶ π' δ' ποιο)· ἔτσι καὶ ὁ Σ.

Νομίζω πὼς μὲ τὸ συνδυασμὸ τῶν πηγῶν μποροῦμε ν' ἀποκαταστήσουμε :

πὼς 'ς μιὰ σκοτεινιασμένη
στράτα θωρῶ καὶ βροῖσκουμον δίχως του σφαλισμένη,
μὲ δέντρα, δάση πυκνερά, κι' ἄγρια μὲ τριγυρίζου
θεριά, καὶ πὼς μὲ τρώσινε τάχα μὲ φοβερίζου.

Τὸ βροῖσκουμον, πιστοποιημένο ἀπὸ Γρ καὶ X, εἶναι προτιμότερο ἀπὸ τὸ βροῖσκομαι τοῦ K. Τὸ σήμερο Γρ, μόνια μου X, δίχως του K παρέχουν ὄλα καλὸ νόημα· ὡστόσο τὸ σήμερο φαίνεται· κάπως ἄτονο δίπλα στὰ δραματικότερα καὶ ταυτόσημα μεταξὺ τους μόνια μου καὶ δίχως του. Προτίμησα τὸ δεύτερο, γιὰτι δὲ βλέπω γιὰ ποῖο λόγο θ' ἄλλαζε ὁ K τὸ μόνια μου σὲ δίχως του (τὸ πολὺ πολὺ νὰ τὸ διόρθωνε : μόνη μου), ἐνῶ τὸ X συχνὰ ἀλλάζει ἀθαιρέτα τὸ κείμενο. Καὶ τὸ μὲ δέντρα ἐνώνει θαυμάσια τοὺς στ. 123 - 4 μὲ τοὺς δυὸ προηγούμενους, ἐνῶ τὸ καὶ Γρ καὶ σὲ X δημιουργοῦν ἀσύνδετα. Τὰ δέντρα καὶ τὰ πυκνερά δάση βροῖσκονται στὴ σκοτεινιασμένη αὐτὴ στράτα. Ἴσως θὰ ἦταν καλύτερο νὰ διορθώναμε καὶ : τριγυρίζα, φοβερίζα, γιὰ νὰ συμφωνοῦν μὲ τὸν παρ. βροῖσκουμον. Ἄλλὰ καὶ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν παρατακτικὸ στὸν ἐνεστώτα δὲν εἶναι ἀνώμαλο.

B 140. Ἡ γραφὴ πὸν ξύπνου, πὸν δέχτηκε ὁ Ξ στὸ κείμενο, εἶναι τοῦ X (pu xirpu). Ὁ Γρ κιάξυπνο (κακό), ὁ Σ (δηλαδὴ οἱ μεταγενέστερες βενετικές ἐκδόσεις) κ' ἔξυπνο (λάθος ὁ Ξ στὸ ὑπόμνημα), πὸν εἶναι προφανῶς διόρθωση τῆς γραφῆς Γρ, ὁ K πὸν ἔξυπνους, κάτω ἀπὸ τὸ ὅποιο πρέπει ἀσφαλῶς νὰ διακρίνουμε πὸν ξύπνου τοῦ ἀρχικοῦ χειρογράφου.

B 226. σ' ἴντα κατάρθε σήμερο (ὁ Βασιλιός). Ὁ Ξανθουδίδης στὸ γλωσσάριο ἐξήγησε : «ἀόρ. τοῦ κατέρχομαι : κατέπεσε, κατήντησε». Ἡ λέξις πιστοποιεῖται καὶ σήμερα στὴν Πελοπόννησο (*Ἀλ.) καὶ στὸ νόημα ταιριάζει ἀπόλυτα. Ὁ Ἄλ. προτείνει κάπως δειλὰ («ἴσως γραπτέον») : κακά ῥθε. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπάρχει χάσμα στὸ X· ἀλλὰ τὴ σωστὴ γραφὴ τοῦ Γρ κατάρθε πιστοποιεῖ καὶ ὁ K: εἰς τὸ κατήλθεν.

B 350. Ἡ προτεινόμενη ἀπὸ τὸν Ἄλ. ἀλλαγὴ στίξεως (τελεία ἀντὶ γιὰ κόμμα) στὸ τέλος τοῦ στίχου εἶναι αὐτονόητη. Ἔτσι ἄλλωστε ἔχουν καὶ ὁ Γρ καὶ ὁ Σ (δηλ. ὅλες οἱ βενετικές ἐκδόσεις). Τὸ κόμμα τοῦ Ξ θὰ εἶναι ἀσφαλῶς τυπογραφικὸ λάθος ἀπὸ τὰ πολλὰ τῆς ἐκδόσεως. Τὰ ποτὲς - ποιτὲς τῶν στ. 351 κέ. εἶναι κακὴ γραφὴ τοῦ Γρ πὸν τὴν ἀκολούθησαν ὅλες οἱ βενετικές ἐκδόσεις (καὶ φυσικὰ καὶ ὁ Σ) καὶ τὸ χφ M. Ὁ K παρέχει κι' ἐδῶ τὴ σωστὴ γραφὴ : ποτε - ποτε.

B 383. Ἀμφιβάλλω ἂν πρέπει νὰ διαβάσουμε μὲ τῶν Περωῶ ῥχα

κάμει, όπως προτείνει ο Ἄλ. (τὸν Πέροσo Ξ, δημιουργεῖ μετρικὸν παρατονισμό), καὶ νὰ ἐννοήσουμε : μὲ (τὸν βασιλιά) τῶν Περσῶν. Ὁ Γρ τὸν Περοσό ἔχα κάμει καὶ ὁ Κ: μὲ τὸν Πέροσην (τὸ X το Perso, ποῦ δὲ μᾶς βοηθᾶ). Μᾶλλον θὰ πρέπη νὰ διαβάσουμε : μὲ τὸν Περοσό ὁ Χορτάτσης κάμει: κι' ἄλλους παρατονισμοὺς: τοῖ πυράμιδες. Καὶ ὁ ἐπόμενος στίχος πρᾶξιδίδεται σωστὰ στὸν Γρ (χωρὶς χασμοδία) καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ υἱοθετήσουμε τὴν ἐξομάλυνση (ὅπως νομίζω) τοῦ X. Τὸ βασιλιὸ ἀντάμι, ποῦ δημιουργεῖ τὴ χασμοδία, ἀντὶ βασιλιῶν εἶνα' ἀσφαλῶς τυπογραφικὸ λάθος τοῦ Ξ (καὶ ὁ Σ: τῶ βασιλειῶν).

Τυπογραφικὸ λάθος εἶναι ἀσφαλῶς καὶ τὸ ἀπεφάσισε τοῦ Γ 96, ποῦ διορθῶνε' ὁ Ἄλ. σὲ ἀποφάσισε. Ἔτσι, ἀποφάσισε, ἔχουν καὶ ὁ Γρ καὶ ὁ Σάθας. Τὸ ἴδιο, λάθος τυπογραφικὸ, ὑποθέτω πὼς θὰ εἶναι καὶ τὸ δίχως ἀντὶ διχῶς τοῦ Δ 194' δίχως (σωστὰ) ἔχουν καὶ ὁ Γρ καὶ ὁ Σ' ὁ τύπος μαρτυρεῖται σὲ πολλὰ παραδείγματα, ἔχι μόνο στὸ ἓνα παράλληλο (Α 161), ποῦ ἀναφέρει ὁ Ἄλ., καὶ ἀπὸ ἄλλα κρητικὰ κείμενα.

Δ 455

τὴ νύκτα μέρα βούλειςαι, σὰ νὰ ἤμουν τυφλωμένος
γὴ μοιτάρον δίχως νοῦ λωλὸς καὶ ξεπεσμένος
πὼς εἶμαι, νὰ μοῦ πῆς κ' ἐσὺ

Στὸν 3ο στίχο ὁ Ἄλ. προτείνει νὰ γραφῆ πὼς εἶναι (ἐνν. ἡ νύκτα μέρα) καὶ νὰ τελειώση ἡ παρενθετικὴ φράση στὸ ξεπεσμένος. Νομίζω πὼς ἡ φράση παραγίνεται ἔτσι στρυφνὴ καὶ περίπλοκη. Τὸ εἶμαι πι-στοποιεῖται καὶ ἀπὸ τίς δυὸ πηγές (Γρ καὶ Κ' τὸ X λείπει στὸ σημεῖο αὐτό· μόνο τὸ Μ ἔχει εἶναι) καὶ παρέχει, νομίζω, πολὺ ἱκανοποιητικὸ νόημα. Πρέπει νὰ ἐρμηνεύσουμε: Θέλεις (ἐνν. νὰ μοῦ παραστήσης) τὴ νύκτα γιὰ μέρα, σὰ νὰ ἤμουν τυφλός, ἢ (θέλεις) νὰ μοῦ πῆς κι' ἐσὺ πὼς εἶμαι ὀλότελα δίχως νοῦ, τρελὸς καὶ ξεπεσμένος.